

MARIUSZ KAZNOWSKI

MUZEUM REGIONALNE IM. A. FASTNACHTA W BRZOSZOWIE
E-MAIL: MARIUSZ110472@POCZTA.ONET.PL

DATA ZGŁOSZENIA: 25.09.2017
DATA PRZYJĘCIA DO DRUKU: 16.04.2018

Mur(al)owe podwoje do przeszłości – murale jako nośniki kultury historycznej na przykładzie wybranych prac w południowo-wschodniej Polsce

STRESZCZENIE

Mur w warunkach współczesnej przestrzeni publicznej może być wykorzystany jako nośnik kultury historycznej. Artykuł stanowi skrótowy przegląd treści poświęconych przeszłości, prezentowanych za pośrednictwem murali w południowo-wschodniej Polsce. Prace te przedstawiają wątki historyczne w sposób poważny, pomnikowy. Zazwyczaj zostały wykonane legalnie, we współpracy z podmiotami życia publicznego. Najczęściej w zamiarze inicjatorów i twórców mają spełnić funkcję informacyjną, kommemoratywną i integracyjną.

SŁOWA KLUCZOWE

street art, mural, nośniki kultury historycznej, historia w przestrzeni publicznej (*public history*), Polska południowo-wschodnia

Wprowadzenie

Niezależnie, czy rozpatrywany w materialnym, czy w intelektualnym aspekcie, mur zawsze stawał się synonimem lub symbolem wyznaczonej granicy, wyraźnej bariery, zdefiniowanej przestrzeni oporu, a także klarownego podziału na dwie przeciwstawne strefy: zamkniętą i otwartą, chronioną i pozabawioną ochrony, względnie bezpieczną i niebezpieczną, azylu i zagroże-

nia, włączoną w porządek i przynależną do chaosu¹. Interpretacja jego znaczenia zależy jednak od konkretnego odniesienia. Na przykład ten sam klasztorny mur Pustelni Niłowej na Wyspie Stołobnej nad malowniczym jeziorem Seliger wyznawcom prawosławia w Rosji będzie się kojarzył pozytywnie, z zapewnieniem ochrony znanego ośrodka pielgrzymkowego, podczas gdy dla Polaków pozostanie w pamięci jako symbol uwięzienia w tym kompleksie sakralnym kilku tysięcy jeńców ostaszewskiego obozu specjalnego NKWD, następnie zabitych w Twerze. Paradoksalnie, w wyjątkowych (najczęściej metaforycznych) sytuacjach mur uzyskiwał konotację obiektu łączącego. Kultura chrześcijańska nadała mu szczególne znaczenie pod tym względem, gdyż według niej stanowić miał między innymi alegorię Jezusa Chrystusa jako bramy i likwidatora podziału dotychczas rozdwojonej ludzkości².

Mur i ściana mogą się stawać obszarami podziału i/lub łączenia także we współczesnej sztuce przestrzeni publicznej. Street art kilkanaście lat temu był jeszcze przedmiotem dyskusji o tym, czy jest aktem wandalizmu, czy raczej wyrazem twórczości artystycznej. Spory wynikały z nieukrywanej deklaracji twórców, którzy swój sprzeciw wobec norm społecznych świadomie wyrażali w sposób nielegalny i destrukcyjny. Owoce ich talentu programowo stanowiły egalitarystyczną alternatywę wobec dzieł eksponowanych w prestiżowych galeriach i innych ośrodkach. Obecnie działalność ta bywa realizowana w pełni legalnie, według uzgodnień z czynnikami decyzyjnymi w zakresie konkretnej przestrzeni publicznej. Sztuka uliczna jest dziś traktowana w ramach komunikacji społecznej – zgodnie z definicją Justyny Pałys:

[...] jako medium sztuczne, wizualne, o charakterze statycznym. Sytuuje się zazwyczaj poza możliwością selekcji ze strony odbiorcy. W zależności od zaangażowania odbiorcy może przyjąć charakter trwały bądź pośredni. Jest również medium stacjonarnym, które łączy w sobie właściwości zarówno rejestracji, jak i transmisji. Jej z na-

¹ Z. Bauman, *Społeczeństwo w stanie obłąkania*, Warszawa 2006, s. 104–105; S. Kobielus, *Mur*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 13, red. E. Gigilewicz et al., Lublin 2009, szp. 504–505; N. Judzińska, *Mur jako granica symboliczna. Funkcje przekształceń semantycznych we wspomnieniach o getcie warszawskim – próba refleksji*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2017, nr 10, s. 30; J. Miazek, *Otwarcie Drzwi Świętych w Roku Jubileuszowym*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2000, nr 13, s. 10; M. Praczyk, *Mury Ceuty i Melilli. Od wykluczenia do autoseparacji*, „Przestrzeni Teorii” 2015, nr 24, s. 145–146.

² K. Толоконникова, *Архиперейская пристань и набережная*, „Православные Монастыри. Путешествие по святым местам” 2009, бр. 12, s. 17, 28–29; N. Judzińska, op. cit., s. 30.

tury gorący charakter czasem ulega ochłodzeniu – głównie ze względu na komercjalizację³.

Z czasem upowszechniło się w Polsce niefortunne, a nawet błędne skojarzenie street artu wyłącznie z twórczością muralistyczną. Dzisiaj murale (rozumiane jako wielkoformatowe naścienne prace w przestrzeni publicznej wykonane najczęściej sprejem lub farbami akrylowymi) oraz „ścianki” (jako ich mniejsze odpowiedniki) są w komunikacji wizualnej fenomenami, które między innymi: estetyzują przestrzeń, niekiedy zmuszają odbiorców do refleksji intelektualnej i przeżycia estetycznego, proponują zmiany społeczne czy też pozwalają na kontakt z tą specyficzną sztuką⁴. Spełniają zatem funkcje artystyczne (poprzez formę w kompozycji architektonicznej i urbanistycznej) oraz estetyczne (ideologiczną, społeczną, edukacyjną, religijną, identyfikacyjną i informacyjno-reklamową)⁵.

Podobnie jak w niemal każdym przykładzie arcyzmu, także i współczesne malarstwo monumentalne bywa odbierane i definiowane wieloznacznie. Dla niektórych twórców i badaczy należy do sztuki ulicy (street art), dla

³ J. Banasiak, *Street art – ruch zapoznany*, [w:] *Street art. Między wolnością a anarchią*, red. M. Duchowski, E. A. Sekuła, Warszawa 2011, s. 14–15; A. Cudny, *Żonglerka pojęciem, czyli refleksja nad przestrzenią publiczną w świetle rozwoju kapitału społecznego*, „Kultura Popularna” 2012, R. 9, nr 4 (34), s. 40–41; B. Dziadzia, *Kiedy sztuka wytwarza kapitał. Zaangażowanie i sztuka w przestrzeni publicznej*, [w:] *Sztuka w przestrzeni publicznej. Artystyczne wymiary wytwarzania kapitału społecznego i kulturowego*, red. B. Dziadzia, B. Głyda-Żydek, S. Piskorek-Oczko, Bielsko-Biała-Cieszyn 2015, s. 26; J. R. Kalinowski, *Murale i graffiti w przestrzeni publicznej Płocka*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2015, t. 7, s. 414–415; *Krakowski szlak street artu*, opr. R. Wysokiński, A. Łakoma, Kraków 2014, s. 9; A. Lipczak, *Street art podbija polskie miasta*, 5.09.2015, [online] <http://life.forbes.pl/czy-polskim-miastom-grozi-muraloza-street-art-i-murale-w-polsce,artykuly,197598,1,4.html> [dostęp: 11.04.2018]; J. Pałys, *Sztuka uliczna jako medium komunikacji społecznej w Europie. Analiza materiałów źródłowych z Wielkiej Brytanii, Niemiec i Polski z lat 1970–2012*, Warszawa 2014, s. 98, (niepublikowana praca doktorska) [online] https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/823/Sztuka%20uliczna%20jako%20medium%20komunikacji%20spo%C5%82ecznej%20w%20Europie_Praca%20doktorska_Justyna%20Pa%C5%82ys.pdf?sequence=1 [dostęp: 11.04.2018].

⁴ [ciah-ciah], *Manual wandala. Rzecz o technikach street artu*, [w:] *Sztuka mojej ulicy. Społeczny wymiar street artu*, red. K. Kamińska, Wrocław 2014, s. 21; J. R. Kalinowski, op. cit., s. 416; Mury, *Diagnoza dynamiki środowiska twórców malarstwa monumentalnego. Raport z badań*, red. A. Litorowicz, Warszawa 2016, s. 34–38, 42, 106–108; B. Stępień, *Łódzkie murale. Niedoceniona sztuka użytkowa PRL-u*, Łódź 2010, s. 5.

⁵ D. Chylińska, G. Kosmala, *Humanizacja i dehumanizacja przestrzeni miejskiej na przykładzie współczesnego Wrocławia*, „Czasopismo Techniczne” 2011, R. 108, z. 5-A (16), s. 23, 25; J. R. Kalinowski, op. cit., s. 420–422. Podział funkcji murali za: M. Proch, *Wrocławska minigaleria murali*, „Architectus” 2016, R. 20, nr 4 (48), s. 106.

innych zaś ma jedynie pewne obszary wspólne. Malarstwo muralistyczne dla autorów raportu o tej twórczości z 2016 roku „jest sztuką oficjalną, realizowaną najczęściej ze środków publicznych wymagających uzasadnienia wydatkowania, a także w obrębie festiwalu, które dokonują ich alokacji”⁶. Dlatego zdaniem współtwórców raportu nie mieści się ono w sztuce ulicy, będącej według nich „spontaniczną, nieokiełznaną, postsubkulturową działalnością, dziś coraz bardziej obecną w świecie popkultury [...] pojęciem nieostrym i otwartym na interpretację, tak samo dynamicznym i niemożliwym do jednoznacznego zdefiniowania”⁷. Aktualnie street art w coraz większym stopniu ulega w Polsce komercjalizacji, a to jedynie marginalnie – o ile w ogóle – staje się wyrazem sprzeciwu, oporu wobec niepożądanych zjawisk społecznych. W takim zatem przypadku działalność muralistyczna może być bez obiekcji zaliczana do sztuki ulicy, stanowiąc jeden z jej legalnych lub zalegalizowanych przejawów⁸.

Prace muralistyczne wpisują się wprawdzie w dość elastyczną przestrzeń „miejsc pamięci” rozumianych jako pewna reprezentacja przeszłości przede wszystkim w zakresie kulturowym⁹, jednak tym bardziej należą do jeszcze szerszej grupy „nośników pamięci historycznej”, która wbrew pozorom ma nieograniczoną pojemność, obejmując – zgodnie z ustaleniami Marcina Kuli – każdy materialny lub niematerialny, fizyczny bądź umysłowy, faktyczny lub potencjalny przejaw ludzkiego działania dotyczący przeszłości ważnej lub nieważnej¹⁰. Nośniki pamięci historycznej są ściśle związane

⁶ Mury. *Diagnoza dynamiki...*, op. cit., s. 7.

⁷ Ibidem.

⁸ M. Fołta, *Street art a estetyka miejskich przestrzeni publicznych*, „Przestrzeń Społeczna” 2014, R. 4, nr 2 (8), s. 225–231; Mury. *Diagnoza dynamiki...*, op. cit., s. 9–12; K. Ruchniewicz, *Obecność historii w przestrzeni miejskiej*, 26.06.2016, [online] krzysztofruchniewicz.eu/obecność-historii-w-przestrzeni-miejskiej [dostęp: 11.04.2018]; P. Wrocławska, *Odpusty i murale. Rozmowa ze Zbiokiem [Sławomirem Czajkowskim]*, 2.11.2013, [online] <http://www.dwutygodnik.com/arttykul/4878-odpusty-i-murale.html> [dostęp: 11.04.2018].

⁹ D. Malczewska-Pawelec, T. Pawelec, *Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich*, Kraków 2011, s. 17; A. Szpociński, *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, „Sensus Historiae” 2014, t. 17, nr 4, s. 17.

¹⁰ M. Golka, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa 2009, s. 68–69, 72, 97, 99; M. Kula, *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002, s. 7–31; idem, *Wobec świadectw przeszłości*, [w:] idem, *O co chodzi w historii?*, Warszawa 2008, s. 269, 282–283; Z. Maciejczak, *Murale jako nośniki pamięci w przestrzeni miejskiej. Studium przypadku warszawskiego osiedla Muranów*, s. 2–3, [online] <http://www.otwarta.org/wp-content/uploads/2016/06/Esej-ZM.pdf> [dostęp: 11.04.2018]; M. Saryusz-Wolska, *Wprowadzenie*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków

z fenomenem pamięci zbiorowej, której pojęcie jest nie tylko niejednoznaczne, ale i kontrowersyjne. Zazwyczaj jest rozpatrywane indywidualistycznie (jako łączenie pamięci jednostkowych) lub kolektywistycznie (jako wynik zjawisk ponadindywidualnych), co wynika z dychotomicznego – subiektywnego lub zobiektywizowanego – rozumienia kultury. Pamięć zbiorowa, aspirując do godności pełnoprawnego przedmiotu historii, może być zatem ujmowana w kontekście zsumowanej wiedzy poszczególnych osób o przeszłości lub odbioru przez zbiorowość znaczeń, symboliki i innych aspektów zbiorowych miejsc pamięci. Powtarzając tezę twórcy pojęcia „pamięć społeczna/zbiorowa”, francuskiego socjologa Maurice’a Halbwachsa (1877–1945), odwołujemy się do jego stwierdzenia, że pamięć zbiorowa jest rekonstruowaniem przeszłości przez pamiętający podmiot, wpływa na ukształtowanie pamięci poszczególnych jednostek i koncentruje je co najmniej na poziomie rodziny. Podobnie definiuje pamięć zbiorową Andrzej Szpociński, twierdząc, że jest ona zarejestrowanym w przeżyciach członków grupy materiałem z przeszłości lub uznanym przez nich za swoją przeszłość, na przykład w postaci wiedzy przekazanej z pokolenia na pokolenie w relacji ustnej, pisanej lub poprzez kanał informacyjny¹¹. Na to zagadnienie nakłada się kolejny problem, a mianowicie odmienne podejście do przeszłości w oparciu o pamięć. Dla części badaczy jest ona nieprecyzyjna, wybiórcza, stronnicza i jako taka nie posiada dominującego znaczenia w interpretacji historii, dla innych zaś przeciwnie – właśnie pamięć w wymiarze kulturowym odgrywa ogromną rolę zarówno w analizach historycznych czy społecznych, jak i w interpretacji funkcjonujących w przestrzeni kultury różnych: słownych, plastycznych, symbolicznych czy semantycznych przedstawień wytworów człowieka, na przykład tekstów i obrazów¹². W kwestiach definicyjnych zauważalne jest także – mocno dyskusyjne – zestawienie ujmują-

2009, s. 35; A. Szpociński, *Nośniki pamięci...*, op. cit., s. 18–19, 21–22, 24–25; D. Malczewska-Pawelec, T. Pawelec, op. cit., s. 26; J. Wojdon, *Public history, czyli historia w przestrzeni publicznej*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2015, R. 15, t. 3 (34), s. 26.

¹¹ M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, Warszawa 2008, s. 260; M. Kasztelan, *Fenomen pamięci zbiorowej*, „In Gremium” 2012, t. 6, s. 186; B. Pabjan, *Pamięć zbiorowa mieszkańców miasta. Studium o badaniach pamięci zbiorowej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica” 2015, nr 54, s. 18–20; K. Pomian, *Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006, s. 148–149, 187; A. Szpociński, *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, [w:] *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, t. 1, red. A. Szpociński, P. T. Kwiatkowski, Warszawa 2006, s. 27; idem, *Pamięć zbiorowa a mass media*, „Kultura Współczesna” 1999, nr 4, s. 43–44.

¹² K. Pomian, op. cit., s. 145–147; M. Saryusz-Wolska, *Historia i pamięć – między antyką a nowoczesnością*, „Kultura Współczesna” 2008, nr 3, s. 236–237; A. Szpociński, *Pamięć zbiorowa...*, op. cit., s. 43.

ce pamięć zbiorową w opozycji do pamięci historycznej na bazie dwóch kryteriów, tj. żywotności pamięci oraz funkcjonalności pamięci. O ile pierwsza z nich przez niektórych znawców postrzegana jest jako dziedzina „żywa”, frapująca, ekscytująca i wywołująca zainteresowanie, a ponadto stanowiąca element tożsamościowy grupy, o tyle druga jawi się jedynie jako „martwy” owoc pracy badacza-historyka, dodatkowo niefunkcjonalny, bo nieprzynajmniej nie przyczyniający się do grupowej identyfikacji¹³.

Wracając do przywołanego pojęcia komunikacji wizualnej, warto nadmienić, że jest ono jednoznaczne tylko w zakresie ogólnym, opisującym je jako proces otrzymywania i transmitowania wiadomości za pomocą środków wizualnych, a więc opartych o zmysł wzroku, w którym obraz odgrywa coraz większą rolę. Problem pojawia się jednak już na etapie interpretacji sposobu odczytywania kodu wizualnego, czyli określenia przez znawców problematyki samego odbioru treści komunikatu przekazanego za pośrednictwem obrazu. Natomiast nie ulega wątpliwości, że tzw. kultura zachodnia chętniej posługuje się tym rodzajem komunikacji niż przekazem ustnym czy tekstowym¹⁴.

Murale stanowią – jak wyżej stwierdzono – element współtworzący sztukę ulicy, a zarazem w sferze społecznej posiadający poważny ładunek komunikacji, w czym mogą nawiązywać na przykład do słów arcybiskupa Grzegorza z Nyssy (ok. 335–ok. 394/395): „Nieme malarstwo przemawia z murów, robiąc w ten sposób dużo dobrego”¹⁵. Jest to tym bardziej istotne, że obecnie obraz dociera do odbiorcy zdecydowanie szybciej niż tekst, zwłaszcza tekst czytany ze zrozumieniem. Badania potwierdzają, że zaledwie dziesiątą część sekundy zajmuje zrozumienie przekazu wizualnego, podczas gdy w minutę można przeczytać ok. 200–250 słów. Skutkiem tego, o ile proces

¹³ K. Pomian, op. cit., s. 151, 182–184; A. Szpociński, *Pamięć zbiorowa...*, op. cit., s. 44.

¹⁴ K. Cicha, *Komunikacja wizualna – humanistyczne oblicze informatyki?*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2017, nr 317, s. 42–43, 46–47; M. Kawka, *Komunikowanie wizualne a nauka o mediach – współczesność i perspektywy*, „Media i Społeczeństwo” 2015, nr 5, s. 15–18; M. Łosiewicz, *Rola obrazu w komunikacji społecznej*, [w:] *Komunikacja wizualna w przestrzeni społecznej*, red. A. Obrębska, Łódź 2009, s. 205; A. Ogonowska, *Kultura, komunikacja i kompetencja wizualna w kontekście wybranych zagadnień współczesnej humanistyki*, [w:] *Komunikologia. Teoria i praktyka komunikacji*, red. E. Kulczycki, M. Wendland, Poznań 2012, s. 59–60.

¹⁵ M. Markiewicz, *Ikonografia jako wyraz myśli religijnej, ujętej w ramy architektury Kościoła starochrześcijańskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1939, R. 7, nr 2, s. 182; A. Pietkiewicz, *Street art – komunikacja masowego rażenia. Szkic o graffiti, stencilach i strickerach*, „Ikonosfera. Studia z socjologii i antropologii obrazu” 2011, nr 3, s. 4, [online] http://www.ikonosfera.umk.pl/fileadmin/pliki/Ikonosfera_3_Aleksander_Pietkiewicz_Street_ar.pdf [dostęp: 11.04.2018].

komunikacji wizualnej nie ulega zakłóceniu, powinien spełniać swoje podstawowe założenia lepiej niż inny przekaz poprzez wpływanie na postawy lub/i zachowanie odbiorcy, a także wzbogacenie jego wiedzy. Oznacza to, że w komunikacji wizualnym mamy do czynienia nie tyle z projektowaniem graficznym, ile z projektowaniem informacji, która u odbiorcy powinna wywołać zmianę zarówno w zakresie poznania (informowanie), jak i w zakresie postaw (perswadowanie). Mural stanowi obiekt o potencjalnie ogromnej sile przekazu, bowiem natarczywie „rzuca się w oczy” i bywa pomijany w niewielkim stopniu¹⁶.

Wprawdzie hiszpańskie określenie „mural” oznacza malowidło ściennie i nie ma bezpośredniego związku z murem, jednak pozwala w polszczyźnie na swoistą grę słów. Mural może być wszakże wykonany na ścianie, murze czy ogrodzeniu, ale może również stanowić nawiązanie do mentalnej, psychologicznej czy społecznej bariery, a także do jej istnienia lub potrzeby przełamania. Poprzez właściwy sobie środek komunikacji może wyrazić konkretny problem społeczny zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i zbiorowym. Może zwrócić uwagę na tak dramatyczne zagadnienia, jak między innymi: wojna, przemoc, uchodźstwo, imigracja zarobkowa, ubóstwo, bezdomność, długotrwałe bezrobocie, „eurosieroctwo”, marginalizacja społeczna lub socjalna ekskluzja, patologie i nierówności społeczne, problemy w wychowaniu, analfabetyzm, niepełnosprawność, choroby cywilizacyjne, prostytutka, nadużywanie alkoholu, narkomania, bariery architektoniczne, korupcja, marnotrawstwo pieniędzy publicznych, brak suwerenności politycznej, kłębki żywiołowe i ekologiczne¹⁷.

¹⁶ D. Chylińska, G. Kosmala, op. cit., s. 27; M. Ciesielska, *Komunikacja wizualna w działaniu*, [w:] *Komunikacje w rozmowie 2*, red. M. Wszolek, Wrocław 2013, s. 103, 106; T. J. Sysło, *W dzisiejszych czasach do ludzi docierają tylko obrazki*, [w:] *Sztuka mojej ulicy. Społeczny wymiar street artu*, red. K. Kamińska, Wrocław 2014, s. 9; M. Szpunar, *Kultura obrazu a ikonosfera Internetu*, „*Studia Medioznawcze*” 2008, R. 9, nr 3 (34), s. 105.

¹⁷ K. Czekaj, M. Zawartka-Czekaj, *Problemy społeczne, mapy badawcze, planowanie społeczne – perspektywa „smart city”*, „*Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*” 2015, nr 243, s. 36; M. Dziubińska-Michalewicz, *Nierówności społeczne: zróżnicowanie płac, dostęp do edukacji, uczestnictwo w kulturze*, [w:] *Dawne i nowe problemy społeczne. Szkice do obrazu społeczeństwa polskiego u progu XXI stulecia*, red. A. Kojder, Warszawa 2002, s. 18; K. Frysztacki, *Socjologia problemów społecznych*, Warszawa 2009, s. 20; A. Kojder, *Przestępczość i korupcja*, [w:] *Dawne i nowe problemy społeczne...*, op. cit., s. 131–132; B. Rysz-Kowalczyk, *Teoria kwestii i problemów społecznych*, [w:] *Polityka społeczna*, red. G. Firlit-Fesnak, M. Szyłko-Skoczny, Warszawa 2007, s. 185; J. Sztumski, *Problem społeczny*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, Warszawa 2005, s. 907.

Przesłanie zaangażowania społecznego po stronie uciskanych zbiorowisk, grup i środowisk społecznych, a po części także osób wykluczonych, stało u podstaw posłannictwa sztuki muralistycznej w nowoczesnym ujęciu. Misja ta podczas jednego z ponurych epizodów XX-wiecznej historii powszechnej, jakim okazała się rewolucja meksykańska, została powierzona artystom w efekcie zmian społeczno-kulturalnych i oświatowych zapoczątkowanych przez ministra edukacji José Vasconcelosa (1882–1959). Była ona realizowana poprzez połączenie nurtu społecznego (apoteozy ludzi świata pracy) z nacjonalistycznym (mitologizowaniem spuścizny kultury prekolumbijskiej i wyidealizowaniem rasy meksykańskiej) przy jednoczesnym akcentowaniu opozycji między światem starym, zepsutym, tkwiącym w okowach kapitalizmu a społeczeństwem nowym, wyzwolonym, szczęśliwym. Bohaterem murali stał się teoretycznie zwykły Meksykanin jako człowiek pracy, kultury, postępu i walki o ustrój sprawiedliwości społecznej, jednak faktycznie wielkoformatowe dzieła stanowiły najczęściej ciekawą, awangardową formę nietajonej propagandy lewicowo-nacjonalistycznej ideologii promującej wizerunek herosa – spadkobiercy kultury azteckiej¹⁸.

Za twórców i klasyków tej sztuki uchodzą trzej wybitni meksykańscy malarze, a zarazem sympatycy i aktywiści lewicowi – wyznawcy komunizmu w wersji latynoskiej, uczestnicy ruchu kulturalnego *mexicanidad*, zwani niekiedy „wielką trójcą muralistyki”: David Alfaro Siqueiros (1896–1974), José Clemente Orozco (1883–1949) i Diego Rivera (1886–1957). Ostatni z wymienionych mistrzów pędzla zdobył największą sławę jako twórca legendarnych, niekiedy obrazoburczych prac. Za jego rewolucyjne credo uchodzą – ukończone w 1927 roku – murale we wnętrzu sprofanowanej byłej kaplicy w Narodowej Szkole Rolniczej. Centralną i tytułową postać – ziemię wyzwoloną – wyobraził jako potężną, nagą kobietę w pozycji półleżącej i w otoczeniu symboli sił natury pozostających pod kontrolą człowieka. Dodał tej bohaterce na ścianach i sklepieniu dekorację nawiązującą do urodzajności gleby i płodności człowieka, piękna krajobrazu, rozwoju przyrody i ludzkości oraz symboli wyzwolenia i nowego świata w swoim rozumieniu, stąd nie zabrakło w tej wizji czerwonej gwiazdy, sierpa i młota. Echem znacznie głośniejszym ze względu na skandalizujący według przeciwników charakter

¹⁸ A. Kaganiec-Kamieńska, *Procesy formowania narodów i tożsamości narodowej w Ameryce Łacińskiej*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2016, nr 48, s. 156; T. Łepkowski, *Historia Meksyku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk Łódź 1986, s. 376, 421; J. Starzyński, *[Ruch artystyczny...]*, [w:] *Wystawa sztuki meksykańskiej. Malarstwo współczesne. Grafika XVI–XX w. Luty – marzec 1955*, Warszawa [1955], s. 9, 12; K. Warmuz, *W obronie dobra wspólnego*, „Widok. Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej” 2017, nr 17, s. 2, [online] <http://pismowidok.org/index.php/one/article/viewFile/442/962> [dostęp: 11.04.2018].

przekazu odbiła się niedokończona praca *Człowiek na skrzyżowaniu dróg* z 1933 roku w Centrum Rockefellera w Nowym Jorku. Ukazywała ona jednostronnie konfrontację zła wywołanego przez kapitalizm z dobrem wprowadzanym przez socjalizm pod wodzą ideologów komunizmu z Leninem na czele. Wywołało to gwałtowną burzę adwersarzy, zasłonięcie, a ostatecznie likwidację muralu. Został on szybko powtórzony przez autora jako *Człowiek – kontroler wszechświata* w 1934 roku w Pałacu Sztuk Pięknych w Meksyku. Jeden z teoretyków surrealizmu André Breton (1896–1966) stwierdził: „Prace Rivery nie są jedynie dziełami malarza, lecz także człowieka, który dzierży klucz do zdarzeń; człowieka, który w życiu zapisał się głośnymi aktami niezależności, wnikliwości i brawury; i który, co więcej, posiadał wiele tajemnic”¹⁹.

Wybrana przeze mnie kategoria nośników pamięci historycznej wydawała mi się bardziej adekwatna w analizie murali jako mediów pamięci o przeszłości niż charakterystyczne dla francuskiego historyka trzeciej generacji Szkoły Annales Pierre’a Nory czy brytyjskiego antropologa Paula Connertona teorie o miejscach pamięci i pamięci miejsca, zgodnie z którymi muralowa bądź pomnikowa wersja pamięci kojarzy się bardziej z zapominaniem niż z przypominaniem przeszłości²⁰. Murale o tematyce historycznej, jak każdy obiekt kulturowy – zgodnie z koncepcją amerykańskiej socjolożki Wendy Griswold, powinny być analizowane w „rombie kulturowym”, tj. we wzajemnym układzie odniesień pomiędzy: konkretnymi muralami, ich twórcami (pomysłodawcami i wykonawcami), odbiorcami i przestrzenią publiczną (społeczną). Staralem się zatem odpowiedzieć na pytania: kim byli inicjatorzy i wykonawcy murali, czym się kierowali w tworzeniu tych prac i czy ich odbiór przez społeczeństwo miał lub ma znaczenie dla przestrzeni publicznej

¹⁹ J. Antos, *Przed „batalią z płótnem”*, „Artium Questiones” 2002, t. 13, s. 116; M. Poczyk, *O wędrówce tendencji w malarstwie z Europy do Nowego Świata, czyli Meksyk surrealistyczny*, „Ameryka Łacińska” 2015, nr 1 (87), s. 13; A. Stasiak, *Mural i jego rola w przestrzeni zurbanizowanej*, „Integracja Sztuki i Techniki w Architekturze i Urbanistyce” 2016, t. 4/2, s. 84.

²⁰ M. Borzyszkowska-Szewczyk, *Kilka refleksji o dynamice i porządku dyskursu pamięcioznawczego*, „Studia Kulturoznawcze” 2017, nr 1 (11), s. 23–24, 29, 31–33; M. Jankowska, *Media pamięci. Tekst kulturowy i jego transpozycje*, „Studia Kulturoznawcze” 2017, nr 1 (11), s. 69–89; M. Napiórkowski, *„Jak społeczeństwa pamiętają” Paula Connertona na tle współczesnych badań nad pamięcią zbiorową*, [w:] P. Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają*, Warszawa 2012, s. 18; P. Nora, *Między pamięcią i historią. Les lieux de mémoire*, [w:] *Tytuł roboczy: Archiwum*, t. 2, red. A. Leśniak, M. Ziółkowska, Łódź 2009, s. 4; A. Rajewski, *Rozważania na temat Assmanowskiej teorii pamięci*, „Rocznik Antropologii Historii” 2013, R. 3, nr 1 (4), s. 201; A. Szpociński, *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4 (112), s. 12–13.

i społecznej, wpływając na przypomnienie przeszłości i formowanie przyszłości²¹. Oparłem się przede wszystkim na własnej dokumentacji fotograficznej kilkudziesięciu murali i ich przeglądzie pod względem wizualnym, a ponadto na analizie tekstów i materiału ikonograficznego w prasie papierowej, mediach internetowych i telewizyjnych.

Tematyka prac muralistycznych

Tematyka historyczna prezentowana za pośrednictwem szczególnego nośnika, a zarazem miejsca pamięci, jakim są prace muralistyczne, w założeniu twórców i decydentów ma przede wszystkim spopularyzować, upowszechnić treści dotyczące przeszłości wśród odbiorcy zbiorowego i indywidualnego. Zazwyczaj odwołuje się do pewnych idei tworzących system wartości wspólnej dla większej zbiorowości ludzkiej²². Może się również wydatnie przyczynić do zjawiska określanego jako przywracanie czy odzyskiwanie pamięci, a poprzez to wzmocnić poczucie tożsamości konkretnej przestrzeni i jej mieszkańców oraz wpływać na przyszłość poprzez odniesienie do przeszłości²³. Klasycznym przykładem pozostają w tym względzie wybitne osobowości oraz istotne wydarzenia, pozytywnie zapisane w przeszłości konkretnej wspólnoty i w jej pamięci zbiorowej, a wśród nich zwłaszcza te o wartości patriotycznej. Problematyka historyczna wyrażana za pomocą sztuki staje się – według określenia Mariana Golki – „powabnym impulsem pamięci”, a jej wielkoformatowe wytwory – „imponującymi implantami pamięci”²⁴.

Nośnik pamięci historycznej może operować w swoim plastycznym przekazie pojedynczym symbolem odwołującym się do czasów minionych. Klasycznym, a zarazem dość oszczędnym, niemalże ascetycznym tego przykładem jest monochromatyczny motyw ozdobnej menory z winną latoroślą w muralu na ścianie kamienicy przy ul. Cichej 2 w Gorlicach, tj. w pobliżu dawnego domu rabina, synagogi i siedziby władz izraelickiej gminy wyznaniowej, zadedykowany przedstawicielom diaspory żydowskiej. Obraz przypomina o obecności tej nacji, której reprezentanci osiedlali się w mieście prawdopodobnie na przełomie XVII i XVIII wieku, a z pewnością w połowie

²¹ W. Griswold, *Socjologia kultury. Kultury i społeczeństwa w zmieniającym się świecie*, Warszawa 2013, s. 206–208.

²² P. Witek, *Metodologiczne problemy historii wizualnej*, „Res Historica” 2007, nr 37, s. 160–162.

²³ M. Kula, *Nośniki pamięci historycznej*, op. cit., s. 7–8; A. Szpociński, *Nośniki pamięci...*, op. cit., s. 278.

²⁴ K. Malicki, *Wirtualne wspólnoty pamięci. Przestrzeń i pamięć zbiorowa w przestrzeni Internetu*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2011, z. 22, s. 255.

XVIII wieku tam mieszkali. Pracę malarską w marcu 2017 roku wykonał miejscowy plastyk Krystian Dziewanowski²⁵.

Za jeden z dwudziestu najefektowniejszych murali na świecie została uznana praca na zachodniej ścianie Centrum Kultury i Promocji Gminy Bobowa przy ul. Grunwaldzkiej 18. Twórczyni – warszawska artystka i performerka NeSpoon – w lipcu 2015 roku posłużyła się swoim ulubionym motywem, koronką, jako symbolicznym nawiązaniem do rzemiosła, z którego znana jest wieś nad Białą co najmniej od XVIII wieku (w drugiej połowie XIX wieku zwana była stolicą koronkarstwa sądeckiego)²⁶.

Pojedynczym przedmiotem przekazu historycznego i plastycznego posłużyli się w sierpniu 2016 roku starachowiccy artyści Krzysztof Jasik „Mr Fresh” i Bartosz Jakubiec „Mr Vision” podczas tworzenia muralu na ścianie kamienicy przy ul. Grunwaldzkiej 22 w Rzeszowie. Nanosząc na północną elewację budynku rysunek techniczny dwusilnikowego bombowca Łoś PZL.37B, nawiązali do produkcji silników do tego modelu w pobliskiej fabryce²⁷.

Pojedynczym, choć rozbudowanym, a zarazem lubianym w symbolicznym przekazie tradycji motywem stały się również wizerunki panoram miast w nawiązaniu do zachowanych sztychów. Rycinę z początku XIX wieku odwzorował architekt Łukasz Krawotka, projektując w sierpniu 2013 roku mural na ścianę budynku u zbiegu ul. Jagiellońskiej i Narutowicza 6 w Nowym Sączu²⁸. Mural z odwzorowaniem mapy miasta został namalowany także w Rzeszowie, a okazją do tej akcji stał się – obchodzony w 2004 roku – jubileusz 650-lecia lokacji miejscowości. Praca na ścianie kamienicy przy ul. Sokoła 2 odwzorowuje plan miasta sporządzony w 1762 roku przez nadwornego architekta Lubomirskich, mjr. artylerii Karola Henryka Wiedemanna

²⁵ Muzeum na kółkach już w Gorlicach, 22.03.2017, [online] <http://www.gorlice.pl/pl/225/1589/-muzeum-na-kolkach-juz-w-gorlicach%E2%80%9D-.html> [dostęp: 11.04.2018]; *Pozegnaliśmy „Muzeum na kółkach”*, 27.03.2017, [online] <http://www.gorlice.pl/pl/225/1609/pozegnalismy-muzeum-na-kolkach-.html> [dostęp: 11.04.2018].

²⁶ H. Gajda, *Koronkowy mural zachwycił świat*, 20.07.2017, [online] <http://www.gazeta.krakowska.pl/wiadomosci/nowy-sacz/gorlice/a/koronkowy-mural-zachwycil-swiat,12286970/> [dostęp: 11.04.2018].

²⁷ M. Kobiałka, *Lotniczy mural powstał w Rzeszowie*, 31.08.2016 r., [online] <https://rzeszow.onet.pl/lotniczy-mural-powstal-w-rzeszowie/pbsty6> [dostęp: 11.04.2018]; M. Mach, *Nowy mural w Rzeszowie. „Łoś” już na ścianie*, 29.08.2016, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34962,20616962,nowy-mural-w-rzeszowie-los-juz-na-scianie.html> [dostęp: 11.04.2018].

²⁸ S. Śmierciak, *Nowy Sącz; mural zdobi kamienicę u zbiegu ulic Jagiellońskiej i Narutowicza*, 14.08.2013, [online] <http://nowysacz.naszemiasto.pl/arttykul/nowy-sacz-mural-zdobi-kamienice-u-zbiegu-ulic,1964698,gal,t,id,tm.html> [dostęp: 11.04.2018].

(1702–1768) – inżyniera wojskowego, architekta, autora projektów ważnych inwestycji zagospodarowania przestrzennego w grodzie nad Wisłokiem: wzniesienia pawilonów ogrodowych oraz przebudowy pałacu letniego i fortyfikacji zamkowych²⁹.

Pomysłodawcy i artyści posługują się także wieloelementowym przekazem muralistycznym – w postaci pakietu symboli, znaków itp. Taki właśnie wydzźwięk ma sanocki mural umieszczony podczas jednodniowej akcji w marcu 2014 roku na wschodnim licu ściany garażowej przy ul. Jana Pawła II, od strony ul. Langiewicza pomiędzy blokami nr 5 i 7. Twórcy z grupy „ArtGarage”: Marek Szatkowski, Mariusz Pasowicz, Bartosz Fundanicz i Mateusz Biega posłużyli się dominującym znakiem Orła Wojska Polskiego z kotwicą Polski Walczącej, wokół którego namalowali flagi biało-czerwone, napisy majuskułowe: „NSZ” i „AK”, a także zarysy sylwetek żołnierzy podziemia, prawdopodobnie powstańców warszawskich³⁰.

Interesujące walory w promocji wątków historycznych za pomocą przekazu symbolicznego prezentuje mural namalowany w październiku 2016 roku na ścianie kamienicy przy ul. Mickiewicza 17 w Przemyślu. Zawiera on kojarzone z tym miastem obiekty (w kształcie serca, z wycinkami tętnic i żył): Wieżę Zegarową, fajkę, dzwon oraz kopułę pancerną z fortu twierdzy austriackiej. Nawiązują one do aspektów, z których miasto nad Sanem jest znane: do 150-letniej tradycji fajkarstwa, odlewni dzwonów Felczyńskich, otwartego we wrześniu 2001 roku Muzeum Dzwonów i Fajek oraz austriackiego zespołu umocnień stałych, który w czasie pierwszej wojny światowej zasłynął jako jedna z większych i najdłużej broniących się europejskich twierdz pierścieniowych (w całkowitym okrążeniu przez 173 dni w ciągu trzech oblężeń)³¹.

Jednym z rozwiązań artystycznych stosowanych przez twórców murali o tematyce historycznej bywa kolaż. Jawi się on z jednej strony jako dość

²⁹ M. Mach, *Niemiec zaprojektował piękny Rzeszów*, 20.08.2012, [online] http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34962,12324186,Niemiec_zaprojektowal_piekny_Rzeszow_Zagadka_nr_1.html [dostęp: 11.04.2018]; *Wiedemann*, 24.02.2007, [online] <http://borowik.blox.pl/html/1310721,262146,169.html?10> [dostęp: 11.04.2018].

³⁰ *Efektowne graffiti na garażach przy ul. Langiewicza w Sanoku*, 26.03.2014, [online] <http://esanok.pl/2014/efektowne-graffiti-na-garazach-przy-ul-langiewicza-w-sanoku-zdjecia-ts007.html> [dostęp: 11.04.2018]; *Pamiętamy o naszych bohaterach. Nowy mural w Sanoku*, 12.09.2014, [online] <http://esanok.pl/2014/pamietamy-o-naszycy-bohaterach-nowy-mural-w-sanoku-zdjecia-mm.html> [dostęp: 11.04.2018].

³¹ [D. Delmanowicz] del, *Mural z fajką, dzwonem i wieżą*, 19.10.2016, [online] <https://www.zycie.pl/informacje/arttykul/10742,mural-z-fajka-dzwonem-wieza> [dostęp: 11.04.2018]; [A. Fortuna] af, *Na ścianie kamienicy na ul. Mickiewicza powstał mural*, 19.10.2016, [online] <https://www.portalprzemyski.pl/na-ścianie-kamienicy-na-ul-mickiewicza-powstal-mural/> [dostęp: 11.04.2018].

atrakcyjne medium promocyjne, a z drugiej – pozostaje nośnikiem pamięci historycznej, obrazkowo zestawiającym wyselekcjonowane, wzmiankowane pobieżnie, najistotniejsze wydarzenia. Przykładem takiego wizualnego przeglądu wybranych „wizytówek” przeszłości na wysokim poziomie plastycznym jest mural na murze oporowym pod skarpą przy ul. Podgórze w Sanoku. Efektowną pracę o powierzchni 160 m² wykonali tamtejsi streetartowcy Arkadiusz Andrejkow i Marek Szatkowski w maju 2016 roku na zlecenie samorządu miejskiego. Przedstawienie zostało ujęte w jedenaście „rozwieszonych” na wirtualnym sznurze wizerunków, wśród których znalazło się pięć związanych z miastem postaci: król Władysław Jagiełło (ok. 1362/1352–1434) – monarcha ponoć 13-krotnie odwiedzał gród nad Sanem i tam brał ślub z trzecią żoną; abp Grzegorz z Sanoka (ok. 1407–1477) – pochodzący z ziemi sanockiej metropolita lwowski, prekursor humanizmu na ziemiach polskich; królowa Bona Sforza d’Aragon (1494–1557) – życzliwa dla miasta protektorka i fundatorka inwestycji budowlanych; szer. Józef Szwejk – ordynans 11. kompanii marszowej c. i k. 91 Pułku Piechoty, fikcyjna postać literacka z powieści Jarosława Haszka, spędzająca w Sanoku kilka dni w lipcu 1915 roku; oraz ppor. Marian Zygmunt Zaremba (1910–1939) – dowódca polskiego punktu oporu w podsanockich Bykowcach podczas kampanii wrześniowej, zastrzelony po poddaniu się Niemcom. Ten ostatni został uwieczniony na muralu wyobrażeniem symbolicznym poprzez podobiznę ze znanej fotografii celowniczego rkm wz. 28 z letnich manewrów w 1938 roku, która błędnie uznawana bywa za – ikoniczne skądinąd – zdjęcie żołnierza polskiej piechoty podczas wojny obronnej 1939 roku. Podobny zabieg wykorzystali artyści w odniesieniu do słynnego najemnika z ziemi sanockiej Jacka Dydyńskiego (zm. 1649), którego postać przywołali poprzez nawiązanie do obrazu Juliusza Kossaka pt. *Lisowczyk na białym koniu*. Elementami promującymi dziedzictwo kulturowe stały się na ich malaturze także kolejne motywy: scena nadania grodowi prawa miejskiego 20 stycznia 1339 roku przez księcia Bolesława Jerzego II Trojdenowicza (ok. 1310–1340), dwa herby miejskie (w wersji pierwotnej i obecnie obowiązującej), jedno z najsztywniejszych dzieł genialnego malarza „fotografującego sny” – sanoczanina Zdzisława Beksińskiego (1929–2005), tj. obraz pt. *AA80* z 1980 roku, oraz wizerunek produkowanego w latach 1958–1961 w sanockim zakładzie wysokopodłogowego autobusu San H-01A, który zapisał się w dziejach przemysłu motoryzacyjnego jako pierwszy zaprojektowany w całości i produkowany seryjnie w Polsce autobus³².

³² *Efektowny mural prawie gotowy*, 27.05.2016, [online] <http://esanok.pl/2016/efektowny-mural-prawie-gotowy-dzisiaj-ostatni-dzien-prac-zdjecia.html> [dostęp: 11.04.2018];

Częściowo średniowieczne, a częściowo nowożytnie dzieje stolicy sąsiedniej ziemi – Biecza – zostały przypomniane murem w Korczynie, na przyczółkach wiaduktu przy obwodnicy miasta, tj. przy drodze krajowej nr 28B w km 1+013. Dzieło zostało zrealizowane końcem października i w pierwszej połowie listopada 2015 roku z inicjatywy Stowarzyszenia „Maszynka Kreatywności” przez jedną z wrocławskich pracowni grafiki i reklamy. Przedstawia ono: na ścianie dłuższej popiersia Władysława Łokietka (ok. 1260/1261–1333) i Władysława Jagiełły na tle – opublikowanego w 1617 roku – sztychu Georga Brauna (1542–1622) i Fransa Hogenberga (1535–1590) z zarysem renesansowego Biecza; na ścianie krótszej popiersie Jadwigi Andegaweńskiej (ok. 1373/1374–1399), nazwę (minuskułą) i herb Biecza; na trzech skrzydłach trzy popiersia katów; na łącznikach skrzydeł hasło promocyjne (majuskułą) autorstwa miejscowego licealisty Patryka Lignara „Strać głowę dla Biecza”. Kompozycja odwołuje się między innymi do rzekomej szkoły katów w Bieczu oraz do koronowanych głów, którym miasto zawdzięczało rozkwit, a które zostały namalowane jako podobizny z pocztu Jana Matejki³³.

Oszczędną w wyrazie, a przy okazji dość statyczną i klasyczną kompozycję kilku elementów o znaczeniu symbolicznym zastosowali absolwenci II Liceum Ogólnokształcącego w Mielcu, tworząc w czerwcu 2015 roku na ścianie garażowej przy boisku swojej szkoły przy ul. Żeromskiego 28 mural, w którym na biało-czerwonym tle umieścili: wizerunek patrona placówki – Mikołaja Kopernika (1473–1543), towarzysza husarskiego z podpisem „1683 – Wiedeń” i „1694 – Hodów”, Orła Białego zbliżonego do wzoru ustawowego z 1919 roku wraz z zarysem granic II Rzeczypospolitej oraz znak Polski Walczącej. Kompozycji towarzyszy przegląd wydarzeń z dziejów ojczyzny: „966 – Chrzest Polski”, „1410 – Grunwald”, „1525 – Hołd Pruski”, „1611 – Hołd Ruski”, „1920 – Bitwa Warszawska”, „1978 – Polak Papieżem”. Wizerunek sławnego astronoma wzorowany jest na znanym drzeworycie Tobia-

S. Indycka-Rosół, *Nowy mural w Sanoku już prawie gotowy*, 1.05.2016, [online] <http://rzeszow.eska.pl/poznaj-miasto/nowy-mural-w-sanoku-juz-prawie-gotowy-galeria/178060> [dostęp: 11.04.2018]; A. Jamróży, *Z czego słynie Sanok? Zobacz na muralu*, 20.12.2016, [online] <http://bieszczady.land/z-czego-slynie-sanok-zobacz-na-muralu/> [dostęp: 11.04.2018]; pao, *Powstaje sanocki mural. Efekt ma być niespodzianką*, 10.05.2016, [online] <http://esanok.pl/2016/powstaje-sanocki-mural-efekt-ma-byc-niespodzianka-00e8po.html> [dostęp: 11.04.2018].

³³ *Strać głowę dla Biecza: muralowy biecki „witacz” już gotowy*, 17.11.2015, [online] <http://terazgorlice.pl/2015/11/17/strac-glowe-dla-biecza-muralowy-biecki-witacz-juz-gotowy/> [dostęp: 11.04.2018]; UM Biecz, *Wynik konkursu na projekt muralu*, 26.08.2015, [online] http://biecz.pl/asp/pl_start.asp?menu=7&dzialy=7,%20199&typ=13&akcja=artykul&artykul=4029 [dostęp: 11.04.2018].

sza Stimmera (1539–1584) lub Krzysztofa Murera (1558–1614) z publikacji Mikołaja von Reusnera (1545–1602) pt. *Wizerunki znakomitych mężów celujących wiedzą i uczonością* wydanej w 1587 roku w Augsburgu. Kanonik warmińskiej kapituły katedralnej w malowidle licealistów został ukazany w okręgu, wokół którego znajduje się napis: „II Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika w Mielcu”, a poniżej data: „1953”³⁴.

Złożony z kilku obrazów wątek z okresu drugiej wojny światowej został w październiku 2013 roku przypomniany przez sanockich muralistów z grupy „ArtGarage”, z Markiem Szatkowskim na czele. Zbiorowym bohaterem pracy na ścianie garażowej w swoim rodzinnym mieście przy ul. Langiewicza uczynili oni pilotów 303. Dywizjonu Myśliwskiego Warszawskiego im. Tadeusza Kościuszki, tworząc kompozycję składającą się z: odznaki tego pododdziału wpisanej w szachownicę lotniczą, części lewej burty kadłuba myśliwca z oznaczeniami sześciu pewnych zwycięstw, napisu „Dywizjon 303 dumą polskiego lotnictwa” oraz chmurowego tła. Praca powstała w ramach warsztatów „Art Graffiti” z udziałem około 40-osobowej grupy młodzieży³⁵.

Podobny motyw lotniczy znalazł się także w kręgu zainteresowania osób tworzących mural w październiku 2015 roku w ramach akcji „Patriotyczna przestrzeń województwa” na murze ogrodzenia firmy przy ul. Żeglarskiej od strony Wisłoka w Rzeszowie. Praca przedstawiała między innymi emblemat dywizjonu kościuszkowskiego, samolot myśliwski używany przez pilotów w bitwie o Anglię oraz podobiznę fotografii z trzeciej dekady października 1940 roku, ukazującą na lotnisku w Leconfield dwóch asów myśliwskich – por. Jana Zumbacha (1915–1986) i por. Mirosława Fericia (1915–1942) z psem na stateczniku poziomym dolnopłatowca Hawker Hurricane. Została ona zlikwidowana wskutek demontażu muru ogrodzeniowego, na którym została namalowana³⁶.

³⁴ Na terenie II LO powstał mural patriotyczny, 14.06.2015, [online] <http://czyliwiesz.pl/terenie-ii-lo-powstal-mural-patriotyczny/> [dostęp: 11.04.2018]; *Przy II Liceum Ogólnokształcącym powstaje historyczny mural*, 10.06.2015, [online] <http://www.hej.mielec.pl/po-godzinach/life/art1388,przy-ii-liceum-ogolnoksztalcacym-powstaje-historyczny-mural.html> [dostęp: 11.04.2018].

³⁵ Na Wójtostwie można podziwiać mural poświęcony bohaterskim pilotom z Dywizjonu 303, 28.10.2013, [online] <http://esanok.pl/2013/na-wojtostwie-mozna-podziwiac-mural-poswiecony-bohaterskim-pilotom-z-dywizjonu-303-mp002-50-az003-50.html> [dostęp: 11.04.2018].

³⁶ jg, *Ogrodzenie zostało wyburzone, mural z Dywizjonem 303 przepadł*, 25.01.2018, [online] <http://rzeszow-news.pl/ogrodzenie-zostalo-wyburzone-mural-dywizjonem-303-przepadl/> [dostęp: 11.04.2018]; A. Kulczycka, *Nowy mural na ogrodzeniu Pratt&Whitney. Patriotyczny*, 1.11.2015, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34975,19121668,nowy-mural-na-ogrodzeniu-pratt-whitney-patriotyczny-zobacz.html> [dostęp: 11.04.2018].

Monotematyczny, znacznie bardziej rozbudowany muralowy nośnik pamięci historycznej znalazł się na ścianie garaży na Osiedlu Szafera w Mielcu, przy deptaku od Parku Leśnego do ul. Szafera. Ten jeden z większych murali podkarpackich został namalowany przez Wojciecha Rokosza w maju i czerwcu 2016 roku. Autor na ponad 300 m² malowidła ukazał panoramę dawnego rynku mieleckiego z lotu ptaka oraz wątki lotniczej historii miasta, którą współtworzyły projektowane i produkowane w tamtejszych zakładach: średni bombowiec PZL.37 Łoś, lekki samolot myśliwsko-szturmowy Lim, samolot wielozadaniowy An-2, siedem samolotów szkolno-treningowych PZL TS-11 Iskra, odrzutowy górnopłat szkolno-bojowy PZL I-22 Iryda, dolnopłat rolniczy PZL M18 Dromader, samolot szkolno-treningowy PZL M26 Iskierka, górnopłat patrolowy lub pasażersko-transportowy PZL M28 Bryza, a także średni wielozadaniowy amerykański śmigłowiec transportowy i wsparcia piechoty S-70i Black Hawk. Przekaz ikonograficzny został uzupełniony encyklopedycznym opisem dotyczącym rozwoju miasta w XX wieku³⁷.

Atrakcyjną pod względem wizualnym formę nośnika pamięci historycznej przyjęli artyści streetartowi, którzy na ścianie budynku przy ul. Grodzkiej 20 i Batorego 44 w Nowym Sączu w sierpniu 2010 roku namalowali mural pt. *True Style*. Ich dzieło powstało podczas II Międzynarodowego Multimedialnego Festiwalu Sztuki „Karpaty Offer” z inicjatywy Mariusza „mgr. Morsa” Brodowskiego – twórcy grupy artystycznej „Wir 69”. Wraz z kolegami wykonał on wielkoformatowy wizerunek promocyjny walorów przyrodniczych i kulturowych (w tym historycznych) Sądeckizny. Jej symbolami w malowidle stały się: krajobraz górski, para Lachów w strojach ludowych oraz dwie postacie: niepełnosprawny, pogodny Wojtuś z Rytra (właśc. Wojciech Tokarczyk) oraz Nikifor, wybitny malarz prymitywista z Krynicy (właśc. Epifaniusz Drowniak, żyjący w latach 1895–1968)³⁸.

Podobną wymowę mają sceny namalowane na fasadzie i na ścianach wewnętrznych dworca kolejowego – budynku nr 62a – w Uhercach Mineralnych z maja 2015 roku. Wieleelementowa praca malarza i fotografika z Kor-

³⁷ S. Burek, *Powstanie niezwykły mural*, 26.04.2016, [online] <http://www.korso.pl/wiadomosci/62,powstanie-niezwykly-mural> [dostęp: 11.04.2018]; K. Hadała, „*Dromader się zajął!*”. *Lotnicze malowania z historią w tle*, 5.07.2016, [online] <http://aviation24.pl/index.php/artykuly/321-dromader-sie-zazolcil-lotnicze-malowania-z-historia-w-tle> [dostęp: 11.04.2018].

³⁸ [S. Śmierciak] sś, *Nowy Sącz: Wojtek z Rytra i Nikifor na graffiti*, 24.08.2010, [online] <http://nowysacz.naszemiasto.pl/artykul/nowy-sacz-wojtek-z-rytra-i-nikifor-na-graffiti,545596,art,t,id,tm.html> [dostęp: 11.04.2018]; E. Zając, *Karpakość w wersji graffiti*, 26.08.2010, [online] <http://www.dziennikpolski24.pl/artykul/2827482,karpackosc-w-wersji-graffiti,id,t.html> [dostęp: 11.04.2018].

czynny Karola Prajznera oraz malarza Pawła Wołosa z Sędziszowa Małopolskiego przedstawia sceny związane z kolejami żelaznymi w Galicji. Została ona sporządzona z inicjatywy Janusza Demkowicza, właściciela firmy Bieszczadzkie Drezyny Rowerowe – największej w Polsce turystycznej wypożyczalni drezyn rowerowych³⁹.

Inną, mozaikową tym razem formę kolażu zastosowały malarki Justyna Posiecz-Polkowska i Anna Taut we współpracy z Grzegorzem Posiecz-Polkowskim w muralu na ścianach gospodarstwa agroturystycznego „Chutor” – dawnej wiejskiej szkoły – w Gorajcu. Namalowały na około 200 m² w kolorystyce sepii kompozycję złożoną z około 100 połączonych z sobą elementów. Ten wieloaspektowy nośnik pamięci historycznej ukazał między innymi fragment obrazu przedstawiającego zniesienie pańszczyzny w Gorajcu, kilimy z pobliskiego Cieszanowa, ozdoby choinkowe z tego terenu oraz stroje i tańce ludowe współtworzące dziedzictwo kulturowe Roztocza Wschodniego. Kilkunastodniowa akcja włączyła się w projekt „Osnowa i wątek, czyli historia pewnego obrazu”⁴⁰.

Przybliżenie wątków osadzonych w przeszłości stanowi istotę przekazu werbalnego za pośrednictwem legend, podań i klechd. Ów przekaz może zostać zilustrowany muralami, czego przykładem jest komiks wykonany we wrześniu 2017 roku na metalowym ogrodzeniu magazynów przy ul. Pużaka 24 w Krośnie, będący częścią projektu „Sztuka wolontariatu”. Zrealizowany w ramach akcji „Wspólne malowanie”, odwołuje się on do pięciu lokalnych legend, które zostały zinterpretowane przez młodych artystów: Tomasza Cierpika (*O kamiennych prządkach*), Aleksandrę Gładysz (*Krośnieńskie dzwony*), Paulinę Hanus (*Niemowlęta w królewskich szatach*), Mateusza „Randy’ego” Łajdanowicza (*Święty wędrowiec wśród dębów*) i Patrycję Rymar (*Miłość Oświęcimów*) pod kierunkiem pracownika tamtejszego Biura Wystaw Artystycznych, instruktora Krzysztofa Bryneckiego. Projektowi patronowały miejscowe podmioty – Fundacja dla Sztuki i Biuro Wystaw Artystycznych⁴¹.

Inspirującej próby przedstawienia dziejów Mielca w XX wieku (od 1927 roku) podjął się tamtejszy artysta, związany obecnie z krakowską Akademią Sztuk Pięknych, Wojciech Rokosz, który w dwóch etapach – jesienią 2016

³⁹ *Bieszczadzkie drezyny rowerowe. Murały na drezynach*, 2.08.2015, [online] https://www.youtube.com/watch?v=0n_Eeg-o_RQ [dostęp: 11.04.2018].

⁴⁰ *Mozaika podkarpackiej kultury – mural w Gorajcu*, 10.06.2016, [online] <http://www.mapakultury.pl/art,pl,mapa-kultury,131193.html> [dostęp: 11.04.2018]; *Mural w Chutorze*, 1.02.2017, [online] <http://chutor.gorajec.info/2017/02/mural-w-chutorze/> [dostęp: 11.04.2018].

⁴¹ *Krośnieńskie legendy w komiksie*, 27.09.2017, [online] <https://www.krosnocity.pl/index.php/kultura/item/18902-krosnienskie-legendy-w-komiksie.html> [dostęp: 11.04.2018].

roku i wiosną 2017 roku – także skorzystał z formuły komiksu, ale w tradycyjnej wersji rysunkowej. Zilustrował przeszłość miasta w scenie rozmowy ojca i córki, przeglądania przez nich albumu rodzinnych fotografii i odniesienia archiwalnych zdjęć do stanu współczesnego. Praca pt. *Tak zmieniał się Mielec 1927–2017* znalazła się na ścianie jednego z kompleksów garażowych przy ul. Szafera⁴².

Często w południowo-wschodniej Polsce mural jako nośnik pamięci historycznej wyraża się mniej czy bardziej rozbudowaną pojedynczą sceną ilustrującą ważne dla wspólnoty lokalnej wydarzenie z przeszłości. Dwa przykłady tego rodzaju rozwiązań zastosował w Gorlicach miejscowy malarz i grafik Krystian Dziewanowski. Malowidło na ścianie biblioteki przy ul. Jagiełły 1 z lipca 2017 roku ukazuje króla Władysława Jagiełłę w chwili wręczenia Dersławowi II Karwacjanowi (zm. ok. 1425) w otoczeniu dwóch rycerzy przywileju lokacji miasta na prawie magdeburskim, co odbyło się 2 sierpnia 1417 roku w Nowym Sączu. Nad sceną artysta zamieścił majuskułowy napis: „600. rocznica nadania Gorlicom prawa magdeburskiego przez króla Władysława Jagiełłę 1417–2017”⁴³.

Późniejsze (choć namalowane wcześniej) wydarzenie Dziewanowski upamiętnił na ścianie domu przy ul. Węgierskiej i Kościuszki 23. Wykonał on w lipcu 2016 roku kompozycję, w której dominuje Ignacy Łukasiewicz (1822–1882) z lampą naftową w prawej dłoni, a towarzyszą mu radni gorliccy oraz robotnik zapalający latarnię w kapliczce przydrożnej przy ul. Węgierskiej. Ponadto autor namalował kiwony, wieżę wiertniczą, trójnóg i inne elementy kopalni ropy naftowej, a także zarys centralnej części panoramy miasta nad Ropą i majuskułowy napis „Tu w 1854 roku zapłonęła pierwsza na świecie uliczna lampa naftowa skonstruowana przez Ignacego Łukasiewicza”⁴⁴.

⁴² gz, *Historia Mielca nabiera barw. Wznowiono prace przy muralu!*, 8.03.2017, [online] <http://www.e-mielec24.pl/2017/03/08/historia-mielca-nabiera-barw-wznowiono-prace-przy-muralu/> [dostęp: 11.04.2018].

⁴³ *Historyczny mural ozdobił ścianę Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorlicach*, 2.08.2017, [online] <http://www.mbpgorlice.info/new/art,790,historyczny-mural-ozdobil-sciane-miejskiej-biblioteki-publicznej-w-gorlicach> [dostęp: 11.04.2018]; L. Klimek, *Gorlice. Krystian maluje kolejny już mural. Na ścianie biblioteki*, 28.07.2017, [online] <http://www.gazeta.krakowska.pl/wiadomosci/nowy-sacz/a/gorlice-krystian-maluje-kolejny-juz-mural-na-scianie-biblioteki,12313231/> [dostęp: 11.04.2018]; *Mural na 600. rocznicę lokacji Gorlic!*, 25.07.2017, [online] <http://www.gorlice.pl/pl/225/2156/mural-na-6-rocznice-lokacji-gorlic.html> [dostęp: 11.04.2018].

⁴⁴ *Mural przy ulicy Węgierskiej*, 28.06.2016, [online] <http://www.gorlice.pl/pl/225/601/pierwszy-mural-w-gorlicach.html> [dostęp: 11.04.2018]; *Mural w pełnej okazałości*, 15.07.2016, [online] <http://www.gorlice.pl/pl/225/662/mural-w-pełnej-okazalosci.html> [dostęp: 11.04.2018].

Podobny układ zastosowało ośmioro uczniów Zespołu Szkół Drogowo-Geodezyjnych i Licealnych w Jarosławiu: Karolina Barylak, Norbert Brzyski, Kajetan Kosior, Hubert Łaniosz, Julia Łuc, Gabriela Mroczyk, Wiktor Pasternak i Aleksandra Stępień, którzy 8 listopada 2017 roku w korytarzu swojej szkoły namalowali mural patriotyczny. Głównym bohaterem swojej pracy uczynili jarosławianina st. sierż. Michała Zielińskiego (1905–1972) – twórcę skomponowanej w 1933 roku piosenki żołnierskiej *Serce w plecaku*, nauczyciela szkoły muzycznej w rodzinnym mieście. Przedstawili go w mundurze, z sercem w dłoni, a w otoczeniu postaci namalowali ratusz i inne znane budynki miasta oraz logo szkoły i jej motto: „Witkowski to my”. Praca – na niezbyt wysokim poziomie plastycznym – powstała w ramach projektu „Przywracanie pamięci pokoleń” i to właśnie było podstawowym celem uczniów⁴⁵.

Rolę promocji uniwersalnego znaku w tradycji oręża polskiego odegrał między innymi mural ukazujący scenę szarży polskiej husarii namalowany we wrześniu 2014 roku na licu zachodniej ściany garaży przy ul. Jana Pawła II w Sanoku. Celem twórców z grupy „ArtGarage” stało się przypomnienie jednej ze skuteczniejszych formacji kawaleryjskich wszechczasów⁴⁶.

Motyw kawaleryjski został przywołany także przez studentkę Wydziału Sztuki Uniwersytetu Rzeszowskiego Magdalenę Skowron w malowidle w sali edukacyjnej ośrodka agroturystycznego „Boska Dolina” w Dylągówce. Praca – wykonana w ramach praktyki studenckiej w październiku 2017 roku pod opieką artysty konserwatora Macieja Filipa – ukazała motyw szarży czterech polskich ułanów⁴⁷.

Kolejnym przykładem upamiętnienia epizodu z historii militarnej, tym razem dotyczącego Dębicy, jest mural na ścianie tamtejszego Domu Seniora przy ul. Rzeszowskiej 15 i Skwerze Mikołajkowców, wykonany w październiku 2016 roku. Ukazuje on poczet sztandarowy 5 Pułku Strzelców Konnych – jednostki wojskowej, która stacjonowała w mieście w latach 1929/34–1939. Pierwowzorem obrazu stała się fotografia przedstawiająca udział pododdziału pułku w Rewii Kawalerii Polskiej na krakowskich Błoniach 6 października 1933 roku, natomiast całości malowidła dopełnia fowistycznie ukazany zarys śródmieścia Dębicy⁴⁸.

⁴⁵ md, *Michał Zieliński bohaterem muralu*, 19.11.2017, [online] <http://www.jaroslawska.pl/artukul/14652,Michal-Zielinski-bohaterem-muralu> [dostęp: 11.04.2018].

⁴⁶ *Pamiętamy o naszych bohaterach...*, op. cit.

⁴⁷ *Ale mural!*, 16.10.2017, [online] <http://www.ur.edu.pl/universytet/aktualnosci/28080,ale-mural.html> [dostęp: 11.04.2018]; *Mural z ułanami odsłonięto podczas artystycznej biesiady w Bosk[iej] Dolinie*, 29.11.2017, [online] http://www.biznesistyl.pl/kultura/oblicza-kultury/6281_.html [dostęp: 11.04.2018].

⁴⁸ E. Juśko, M. Małozieć, *Historia pułku*, [w:] *Wielka księga kawalerii polskiej 1918–1939*, t. 35: *5 Pułk Strzelców Konnych*, red. P. Rozdźestwieński, Warszawa 2013, s. 34; rys,

Przejawem upamiętnienia twórczości dramatycznej stała się praca o powierzchni 32 m² na ścianie kamienicy przy ul. Sokoła 3 w Rzeszowie, powstała w kwietniu 2015 roku i ukazująca scenę ze spektaklu prof. Józefa Szajny (1922–2008) pt. *Deballage*, której premiera odbyła się 21 czerwca 1997 roku w rzeszowskim Teatrze im. Wandy Siemaszkowej. Autor sztuki, rzeszowianin z urodzenia, został przypomniany muralem zaprojektowanym przez absolwenta Wydziału Sztuki Uniwersytetu Rzeszowskiego Łukasza Woźniaka, a wykonanym przez absolwenta Akademii Sztuk Pięknych w Łodzi – rzeszowianina Bogusława Niziurskiego wraz z kolegami⁴⁹.

Formą adaptacji sztuki, tym razem filmowej, w street arcie okazał się – wykonany przez Arkadiusza Andrejkowa w 2014 roku – mural na ścianie budynku gospodarczego sołtysa Franciszka Gajewskiego w Zarszynie. Malowidło przedstawia postacie ze słynnej trylogii Sylwestra Chęcińskiego – Kargula i Pawłaka, kreowane przez aktorów Władysława Hańczę, właśc. Władysława Tosika (1905–1977), oraz Wacława Kowalskiego (1916–1990). Praca nie ma bezpośredniego odniesienia do historycznej ziemi sanockiej czy Podkarpacia. Raczej jawi się jako żartobliwe, swojskie podejście do powojennej przeszłości przez pryzmat sagi dwóch kłócących się i godzących rodzin z niemal ikoniczną sceną sprzeczki przy płocie⁵⁰.

Ułani z Dębicy na muralu przy Rzeszowskiej – już od poniedziałku, 14.10.2016, [online] <http://www.debica24.eu/wiadomosci/132,ulani-z-debicy-na-muralu-przy-rzeszowskiej-juz-od-> [dostęp: 11.04.2018]; Śnieżka, *Inauguracja muralu historycznego w Dębicy*, 18.10.2016, [online] http://www.chemiabudowlana.info/wiadomosci,art,10404,inauguracja_muralu_historycznego_w_debicy [dostęp: 11.04.2018]; A. Zboch, *Dębica: Pierwszy mural w mieście z historią w tle*, 17.10.2016, [online] <http://rdn.pl/?p=93071> [dostęp: 11.04.2018].

⁴⁹ S. Indycka-Rosół, *Cichy memoriał: Na Podkarpaciu powstaje nietypowy projekt autorstwa Arkadiusza Andrejkowa*, 27.07.2017, [online] <http://rzeszow.eska.pl/poznaj-mias-to/cichy-memorial-na-podkarpaciu-powstaje-nietypowy-projekt-autorstwa-arkadiusza-andrejkowa-galeria/520793> [dostęp: 11.04.2018]; D. Jaroń, „Cichy memoriał”, czyli minipomniki na ścianach stodoły, 23.01.2018, [online] <https://menway.interia.pl/meskie-tematy/news-cichy-memorial-czyli-minipomniki-na-scianach-stodoly,nId,2512044> [dostęp: 11.04.2018]; K. Kapica, *Na kamienicy w Rzeszowie powstanie mural*, 4.02.2015, [online] <http://rzeszow.naszemiasto.pl/artikul/na-kamienicy-w-rzeszowie-powstanie-mural,3267575,art,t,id,tm.html> [dostęp: 11.04.2018]; K. Kazanecka, *Namalował Tadeusza Nalepę i Edwarda Janusza. Teraz chce upamiętnić zwykłych ludzi*, 13.07.2017, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/7,34962,22089676,namalowal-tadeusza-nalepe-i-edwarda-janusza-teraz-chce-upamietnic.html> [dostęp: 11.04.2018]; M. Kuc, *Rodzinne miasto Szajny*, 17.01.2016, [online] <http://www.rp.pl/Zycie-Rzeszowa-i-Podkarpacia/3011799-32-Rodzinne-miasto-Szajny.html> [dostęp: 11.04.2018].

⁵⁰ *Mural Kargula i Pawłaka*, [online] <http://fakty.interia.pl/galerie/kraj/zdjecie,iId,1582877,iAId,127550> [dostęp: 11.04.2018].

Autorzy dzieł streetartowych faworyzują w muralach o treści historycznej portretowe ujęcia wybitnych postaci. Tego rodzaju ujęć indywidualnych lub zbiorowych jest najwięcej wśród wielkoformatowych malatur ściennych w południowo-wschodniej Polsce. Koncentrują się one na osobowościach świata polityki, zwłaszcza XX-wiecznej, i przez jej pryzmat ukazują wartość upamiętnienia epizody dziejów ojczystych.

Wątki przemysłowe dwudziestolecia międzywojennego, a szczególnie budowę i rozwój Centralnego Okręgu Przemysłowego, utrwaliło w lipcu 2017 roku jedno z najmłodszych dzieł, a mianowicie mural ukazujący wicepremiera Eugeniusza Kwiatkowskiego (1888–1974) na ścianie bloku przy ul. Chopina 34 w Stalowej Woli. Lubelski malarz Seweryn Chwałę przedstawił portretowe ujęcie współtwórcy COP nad kompleksem zabudowy przemysłowej, z której wyróżniają się dwa dymiące kominy fabryczne. Praca ma charakter okolicznościowy, związany z osiemdziesiątą rocznicą powstania COP⁵¹.

Okresu międzywojennego dotyczy także mural na ścianie garaży na Smoczce w Mielcu, wykonany w sierpniu i wrześniu 2016 roku przez Wojciecha Rokosza. Podjął się on popularyzacji mało znanego wątku lotniczego w dziejach miasta, ukazując portrety dwóch miejscowych rodaków – braci Działowskich: Stanisława (1900–1942) i Mieczysława (1904–1983) w mundurach. Ich przylot do rodzinnej miejscowości w czerwcu 1927 roku może być uznany za początek zainteresowania lotnictwem w tej części ówczesnego województwa krakowskiego II Rzeczypospolitej. Obydwaj piloci i konstruktorzy zostali przedstawieni na tle jednej z awionetek sportowych serii DKD z lat 1926–1935, a konkretnie DKD-III, który to model był współfinansowany w 1929 roku przez mieszkańców Mielca⁵².

Okres II wojny światowej jest chętnie przywoływany w streetartowych nośnikach pamięci historycznej także przez pryzmat konkretnych bohaterów. Rolę bohatera promującego przeszłość Ustrzyk Dolnych przypisano gen. broni Stanisławowi Maczkowi (1892–1994), który z miastem nad Strwiążem związany był epizodycznie w początku swojej oficerskiej kariery w szeregach odradzającego się Wojska Polskiego jako dowódca kompanii krośnieńskiej sanockiego batalionu strzelców odsieczki Lwowa. Właśnie w Ustrzy-

⁵¹ K. Gryn, *Eugeniusz Kwiatkowski na muralu w Stalowej Woli*, 2.08.2017, [online] <http://sztafeta.pl/eugeniusz-kwiatkowski-muralu-stalowej-woli/> [dostęp: 11.04.2018]; *Na muralu Eugeniusz Kwiatkowski*, 26.07.2017, [online] <http://stalowemiasto.pl/artykuly/artykuly.php?mode=pokaz&id=42111> [dostęp: 11.04.2018].

⁵² *Na Smoczce powstał mural upamiętniający braci Działowskich*, [online] <https://wcj24.pl/na-smoczce-powstal-mural-upamietniajacy-braci-dzialowskich/#more-17124> [dostęp: 11.04.2018]; M. Rokosz, *Bracia Działowscy – pionierzy lotnictwa w Mielcu*, [online] http://www.mplusa.eu/#lotniczy_mural [dostęp: 11.04.2018].

kach Dolnych jego krośnieńska kompania „lotna”, wieziona zaimprovizowanym pociągiem pancernym, odniosła jeden z pierwszych sukcesów kampanii, gdy nocą z 20 na 21 listopada 1918 roku po krótkiej potyczce pokonała w mieście batalion ukraiński i opanowała jego pociąg pancerny. Ten wątek biografii „pierwszego czołgisty Rzeczypospolitej” uwzględnili twórcy muralu, przedstawiając w czerwcu 2015 roku obok podobizny generała pociąg pancerny, a także nawiązujące do nazwiska ówczesnego porucznika – maki, herb miasta, gołębie i napis kapitalikami: „Wolność Kocham i Rozumiem. Wolności oddać nie umiem”. Element ten stanowi największą część malowidła, którego tematem przewodnim stała się interpretacja wolności. Praca została zrealizowana na murze oporowym długości ok. 30 metrów przy ul. Kolejowej, na południe od peronów stacji kolejowej, przez uczestniczącą w programie „Erazmus+” młodzież z Litwy, Polski i Rumunii oraz miejscowych funkcjonariuszy policji z inicjatywy Fundacji Rozwoju Podkarpacia dla Młodych „Orzeł”⁵³.

Łatwo zauważalna staje się w ostatnich latach swoista moda na murale przypominające sylwetki żołnierzy polskiego podziemia, przy czym inicjatorzy akcentują zwłaszcza konspirację antykomunistyczną i tzw. bohaterów niezłomnych. Niekiedy pomysłodawcami są przedstawiciele środowisk kibicowskich i politycznych o radykalnych poglądach, bezkrytycznie promujący i apolożujący mit tzw. żołnierzy wyklętych, niedopuszczający jakichkolwiek dyskusji o kontrowersyjności niektórych postaci z tego kręgu. Prawdopodobnie traktują ów mit jako formę sprzeciwu nurtu antysystemowego zarówno wobec Polski Ludowej, jak i elit III Rzeczypospolitej. Od 2015 roku włączają się poprzez tę formę legitymizacji „obozu dobrej zmiany” w kreowanie pamięci i polityki historycznej, a nawet niemal urzędowy kult uczestników antykomunistycznego podziemia niepodległościowego⁵⁴.

Przykładem upamiętnienia jednoznacznie bohaterskiego oficera jest mural ukazujący legendarnego „ochotnika do Auschwitz” rtm. Witolda Pileckiego

⁵³ ask, *W Ustrzykach powstał 30-metrowy mural*, 19.06.2015, [online] [http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34962,18163166,W_Ustrzykach_powstal_30_metrowy_mural_ZD\]ECIA_.html](http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34962,18163166,W_Ustrzykach_powstal_30_metrowy_mural_ZD]ECIA_.html) [dostęp: 11.04.2018]; S. Maczek, *Od podwoły do czołga. Wspomnienia wojenne 1918–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 13.

⁵⁴ R. Jurszo, *„Żołnierzy wyklętych” wymyślono w 1993 r.*, 1.03.2017, [online] <https://oko.press/zolnierzy-wykletych-wymyslono-1993-r-oko-press-przedstawia-historie-politycznego-mitu/> [dostęp: 11.04.2018]; T. Łysiak, *Wilk i orzeł*, [w:] *Powrót Niezłomnych*, dodatek specjalny na Narodowy Dzień Pamięci Żołnierzy Wyklętych do numeru „W Sieci Historii” z 29 lutego–6 marca 2016 r., s. 5; R. Wnuk, *Wokół mitu „żołnierzy wyklętych”*, [online] <http://przegladpolityczny.pl/2016/10/08/wokol-mitu-zolnierzy-wykletych-rafal-wnuk/> [dostęp: 11.04.2018].

go (1901–1948). Został on namalowany w kwietniu 2017 roku na ścianie bloku przy ul. Żwirki i Wigury 18, obok ronda Witolda Pileckiego w Stalowej Woli, przez lubelskiego malarza Seweryna Chwałę, który działał na zlecenie samorządu miasta, Fundacji „Przywróćmy pamięć” i Fundacji „Stalowi patrioci”. Pod podobizną oficera z jego fotografii portretowej w mundurze ppor. rez. kaw. 26 Pułku Ułanów Wielkopolskich widnieje cytata: „Starałem się tak żyć, abym w godzinie śmierci mógł się raczej cieszyć niż lękać...”, opis: „Rotmistrz Witold Pilecki 1901–1948” i herb Stalowej Woli⁵⁵.

Jednym z najnowszych dzieł jest mural przedstawiający mjr. Hieronima Dekutowskiego (1918–1949), urodzonego w Dzikowie pod Tarnobrzegiem „cichociemnego”, dowódcę partyzanckiego, uczestnika powstania antyrządowego. Praca o powierzchni ok. 200 m² powstała w sierpniu 2017 roku na elewacji bloku przy ul. Wypiańskiego 24 w rodzinnym mieście niezłomnego oficera. Zrealizowali ją w oparciu o projekt Krzysztofa Wyrzykowskiego artysty ze Śląska: Sebastian Berus, Szymon Berus i Szymon Roter⁵⁶.

Związany z Rzeszowszczyzną bohater konspiracji w okresie II wojny światowej i niepodległościowego podziemia w latach 1944–1947, prezes IV Zarządu Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość ppłk Łukasz Ciepłiński (1913–1951) został upamiętniony w październiku 2015 roku niezbyt wyszukany artystycznie malowidłem na murze długości 40 metrów u zbiegu ul. Konopnickiej i Reymonta w Rzeszowie. Podobiznie twarzy oficera towarzyszą napisy: „Łukasz Ciepłiński”, „Co wielkie i szlachetne – przyjmij. Co płytkie i nikczemne – odrzucaj”, znak Polski Walczącej i krzyż Zrzeszenia WiN. Prawdopodobnie niefortunnym i niezamierzonym przez twórców malatury zabiegiem graficznym stało się wykonanie tych elementów na tle trzech poziomych pasów: czarnego, białego i czerwonego, które odpowiadają flagom: Związku Północnoniemieckiego (1867–1871), II Rzeszy Niemieckiej, tj. Cesarstwa Niemieckiego i z początkowego okresu „Republiki Weimarskiej” (1871–1919), oraz III Rzeszy z jej pierwszych lat istnienia (1933–1935), a ponadto nawiązują kolorystyką do barw hitlerowskich – Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Pracy. Inicjatywę rzeszowskich narodowców podchwycił i sfinansował Podkarpacki Urząd Marszałkowski, co stało się przyczyną skrytyko-

⁵⁵ *Patriotyczny mural na bloku gotowy*, 11.04.2017, [online] <http://stalowemiasto.pl/artykuly/artykuly.php?mode=pokaz&id=41194> [dostęp: 11.04.2018].

⁵⁶ K. Kazanecka, *Na wielkiej ścianie bloku w Tarnobrzegu namalują wykletego majora*, 20.08.2017, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/7,34962,22248660,na-wielkiej-scianie-bloku-w-tarnobrzegu-namaluja-wykletego-majora.html> [dostęp: 11.04.2018]; W. Wojtkowiak, *Mural Zapory na bloku w Tarnobrzegu. Odsłonięcie we wrześniu*, 17.08.2017, [online] <http://rta24.eu/mural-zapory-na-bloku-w-tarnobrzegu-odsloniecie-we-wrzesniu/> [dostęp: 11.04.2018].

wania pracowników tej instytucji samorządowej z powodu przyzwolenia na wykorzystywanie bohaterów narodowych w promowaniu i legitymizowaniu skrajnych poglądów politycznych⁵⁷.

To samo środowisko polityczne z Przeworska i Rzeszowa w lipcu 2016 roku ukończyło – również niezbyt wartościowy pod względem artystycznym – mural poświęcony żołnierzom Polski Walczącej. Praca młodych pasjonatów historii znalazła się na ścianie budynku handlowego przy skrzyżowaniu ul. Lwowskiej i Kazimierzowskiej w Przeworsku. Przedstawia szarą sylwetkę żołnierza z białą-czerwoną opaską na lewym przedramieniu na tle białą-czerwonej flagi, kotwicę Polski Walczącej oraz napisy „Przeworscy patrioci”, „Cześć i chwała Bohaterom”, „Eugeniusz Kondziołka”. Prawdopodobnie w zamierzeniu twórców pracy postać żołnierza ma nawiązywać do mjr. Eugeniusza Kondziołki – przeworszczanina z podziemnej organizacji Polskie Powstańcze Siły Zbrojne (1950–1952) dowodzonej przez kontrowersyjnego „mjr.” Romana Kisiela (1916–1981)⁵⁸.

Młodzi mieszkańcy sąsiedniego Jarosławia aktualnie czynią starania w sprawie namalowania muralu upamiętniającego postacie konspiracji antykomunistycznej. We wstępnym projekcie mają to być: rtm. Witold Pilecki, mjr Zygmunt Szendzielarz (1910–1951) i san. Danuta Siedzikówna (1928–1946), ale w rachubę wchodzi także jarosławianin kpt. Władysław Koba (1914–1949). Wizerunkom ma towarzyszyć cytata: „Idź wyprostowany wśród tych, co na kolanach”. Wskazana lokalizacja planowanej realizacji dotyczy ściany kamienicy przy ul. Jana Pawła II nr 37⁵⁹.

Nowosądeckie osiedle na Gorzkowie wzbogaciło się z inicjatywy kibiców tamtejszego Miejskiego Klubu Sportowego „Sandecja” o trzy schematyczne murale, przypominające kurierów Polskiego Państwa Podziemnego i członków drugiej konspiracji niepodległościowej, a zarazem sportowców przed-

⁵⁷ A. Kulczycka, M. Kobiałka, *Narodowcy kryją się pod płaszczykiem patriotycznego muralu*, 3.11.2015, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34975,19133715,narodowcy-kryja-sie-pod-płaszczkiem-patriotycznego-muralu.html> [dostęp: 11.04.2018].

⁵⁸ [B. Chmura] bc, *W mieście powstał pierwszy patriotyczny mural*, 3.08.2016, [online] <https://www.zycie.pl/informacje/artykul/9545,w-miescie-powstal-pierwszy-patriotyczny-mural> [dostęp: 11.04.2018].

⁵⁹ K. Buczkowska, *W Jarosławiu powstanie mural z Żołnierzami Wyklętymi?*, 11.11.2017, [online] <http://dziejesienapodkarpaciu.pl/jaroslawiu-powstanie-mural-zolnierzami-wyklętymi/> [dostęp: 11.04.2018]; A. Gorczyca, *Patriotyczny mural w Jarosławiu. Będzie na nim „Łupaszka”?*, 6.11.2017, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/7,34962,22608542,patriotyczny-mural-w-jaroslawiu-będzie-na-nim-lupaszka.html> [dostęp: 11.04.2018]; K. Jaworski, *Chcę w centrum Jarosławia muralu z Łupaszką, Inką i Pileckim*, 4.11.2017, [online] <http://www.nowiny24.pl/wiadomosci/jaroslaw/a/chca-w-centrum-jaroslawia-muralu-z-lupaszka-inka-i-pileckim,12635708/> [dostęp: 11.04.2018].

wojennego Klubu Sportowego Przysposobienia Wojskowego „Sandecja” Nowy Sącz. Pierwsza z prac powstała jesienią 2013 roku na ścianie garaży przy ul. Gorzkowskiej i ukazuje na biało-czerwonym tle od lewej emblemat klubowy i portrety dziesięciu lokalnych bohaterów wojennych: Romana Stramkę (1916–1965), Konstantego Klemensa Gucwę (1909–1941), Jana Freislera (1914–1964), Juliana Zubka (1912–1981), Władysława Świerczka (1912–1944), Kazimierza Świerczka (1918–1944), Leopolda Kwiatkowskiego (1906–1968), Rudolfa Lenca (1919–2005), Zbigniewa Rysia (1914–1990) i Zbigniewa Lohse (ur. 1920), a także stylizowanego orła wojskowego z symbolem Polski Walczącej na tarczy amazonek⁶⁰.

Oddzielnie sportretowanym kurierem Polskiego Państwa Podziemnego został Roman Stramka – zawodnik klubu „Sandecja”, w barwach którego zdobył wicemistrzostwo kraju w biegu na 53 km. Mural przedstawiający tę postać znalazł się w 2014 roku na ścianie bloku przy ulicy jego imienia nr 15 na Gorzkowie w Nowym Sączu za sprawą Stowarzyszenia Kibiców „Sandecji” Nowy Sącz. Kontrowersje wzbudziło umieszczenie na tle biało-czerwonej flagi i w sąsiedztwie kotwicy Polski Walczącej emblematu klubu „Sandecja”⁶¹.

Osobnego muralu doczekał się również Jan Freisler – dowódca oddziału partyzanckiego „Świerk”. Kibice nanieśli malowidło z jego podobizną na dolną partię biurowca przy skrzyżowaniu ul. Traugutta i Freislera w Nowym Sączu⁶².

Zdecydowanie wyższy poziom artystyczny prezentuje mural z wyobrażeniem dowódcy oddziału partyzanckiego chor. Wojciecha Lisa (1913–1948) na ścianie garażowej przy ul. Szafera w Mielcu. Autor pracy – Wojciech Rokoš – malował ją w październiku i listopadzie 2017 roku, działając na zlecenie członków Stowarzyszenia „Odrodzony Mielec”⁶³.

⁶⁰ P. Kazana, *Patriotyczne graffiti kibiców. Czy też wzbudza kontrowersje?*, 4.12.2013, [online] <http://archiwum.sadeczanin.info/wiadomosci,5/patriotyczne-graffiti-kibicow-czy-tez-wzbudza-kontrowersje,53859#.VGGtyme42DU> [dostęp: 11.04.2018].

⁶¹ [J. Bobrek] JB, *Sądecka lekcja historii. Roman Stramka ma swój mural na Gorzkowie*, 11.11.2014, [online] <http://archiwum.sadeczanin.info/wiadomosci,5/sadecka-lekcja-historii-roman-stramka-ma-swoj-mural-na-gorzkowie,65937> [dostęp: 11.04.2018]; P. Kazana, *100 lat temu urodził się Roman Stramka*, 12.07.2016, [online] <http://twojsacz.pl/100-temu-urodzil-sie-roman-stramka/> [dostęp: 11.04.2018].

⁶² Jan Freisler, 15.12.2015, [online] <http://kwm-nowysacz.blogspot.com/2014/12/jan-freisler-in-honor-of-hero.html> [dostęp: 11.04.2018].

⁶³ P. Galek, *Powstaje wielki mural mieleckich patriotów*, 31.10.2017, [online] <http://supernowosci24.pl/powstaje-wielki-mural-mieleckich-patriotow/> [dostęp: 11.04.2018]; *Kolejny projekt Odrozonego Mielca. Upamiętnią Żołnierzy Wykolejnych*, 30.10.2017, [online] <http://www.hej.mielec.pl/miasto2/aktualnosci/art8767,kolejny-projekt-odrodzonego-mielca-upamietnia-zolnierzy-wykolejnych.html> [dostęp: 11.04.2018].

W południowo-wschodniej Polsce zapewne nie dziwi używanie w komunikacji wizualnej nośników pamięci historycznej z postaciami ze stanu duchownego. Region uchodzący w powszechnym skojarzeniu za bardziej „religijny” niż inne części kraju wydaje się predestynowany do posługiwania się takim właśnie zestawem bohaterów. Co ciekawe, na Podkarpaciu Jan Paweł II (1920–2005) został uwieczniony jedynie w Sanoku, na ścianie garażowej przy ul. Dmowskiego 3. Kamil Wiśniewski ujął papieża w pogodnym uśmiechu z cytatem z *Tryptyku rzymskiego*: „Jeśli chcesz znaleźć źródło, musisz iść w górę, pod prąd” na tle krajobrazu górskiego⁶⁴. Inne wyobrażenia Ojca Świętego na obszarze południowo-wschodniej Polski znalazły się w Nowym Sączu i okolicy. Ich autorem jest Mariusz „Mgr Mors” Brodowski, który w maju 2011 roku z okazji beatyfikacji namalował na ścianie garażu przy ul. Piłsudskiego pogodną twarz Ojca Świętego z cytatem: „Świat bez sztuki naraża się na to, że będzie światem zamkniętym na miłość”. Praca została zdewastowana w maju 2013 roku, po czym autor na zamalowanym białą farbą muralu pozostawił napis: „Nie ma miłości, nie ma sztuki. mgr Mors 2013”. Inne ujęcie portretowe uśmiechniętego Jana Pawła II wykonał z okazji kanonizacji w kwietniu 2014 roku na ścianie garaży również przy ul. Piłsudskiego. Wizerunek opatrzył myślą papieża: „Przyszłość zaczyna się dzisiaj, nie jutro”⁶⁵. Kolejny mural wykonał w czerwcu 2015 roku na korytarzu w Zespole Szkół w Korzennej, przedstawiając realistycznie popiersie Jana Pawła II z gołębiem i cytatem „Przyszłość zaczyna się dzisiaj, nie jutro”⁶⁶.

Nie mniej znany w Polsce duchowny, filozof ks. Józef Tischner (1931–2000), został sportretowany przez Mariusza „Mgr. Morsa” Brodowskiego w swoim rodzinnym mieście – Starym Sączu. Artysta w listopadzie 2014 roku namalował swojego bohatera na murze Zespołu Szkół Ponadgimnazjalnych jego imienia przy ul. Jana Pawła II, a majuskułowy napis: „Urodzi-

⁶⁴ *Artystyczne murale z Sanoka*, 1.02.2016, [online] rzeszow.tvp.pl/23842297/artystyczne-murale-z-sanoka [dostęp: 11.04.2018]; *Jan Paweł II prawie gotowy. W sobotę kolejna akcja sanockich grafficiarzy*, 22.10.2013, [online] <http://esanok.pl/2013/jan-pawel-ii-prawie-gotowy-w-sobote-kolejna-akcja-sanockich-grafficiarzy-mp002.html> [dostęp: 11.04.2018].

⁶⁵ [I. Kamieńska] ik, *Nowy Sącz: graffiti dedykowane błogosławionemu*, 5.05.2011, [online] <http://nowysacz.naszemiasto.pl/artukul/nowy-sacz-graffiti-dedykowane-blogoslawionemu,891829,art,t,id,tm.html> [dostęp: 11.04.2018]; *Kanonizacja Jana Pawła II*, 25.04.2014, [online] <http://kwm-nowysacz.blogspot.com/2014/04/kanonizacja-jana-pawa-ii.html> [dostęp: 11.04.2018].

⁶⁶ *Kolejny mural mgr. Morsa do obejrzenia w Korzennej*, 3.06.2015, [online] <http://sacz.in/nie-samym-chlebem,22466.html> [dostęp: 11.04.2018].

łem się w Starym Sączu...” i minuskułowy: „ks. Józef Tischner” nanieśli na ścianę uczniowie szkoły⁶⁷.

Kojarzony przede wszystkim z Francją kontrowersyjny kapucyn abbé Pierre (ojciec Piotr), Henri Marie Joseph Grouès (1912–2007), twórca ruchu Emmaüs, niosącego pomoc najuboższym i bezdomnym, autor głośnego radiowego apelu o „rewolucję dobroci” z 1954 roku, został uwieczniony we wrześniu 2015 roku na ścianie frontowej Domu Brata Alberta przy ul. Szwedzkiej 18 w Nowym Sączu. Portret zakonnika powstał z inicjatywy paryskiego biura ruchu. Został wykonany przez francuskiego artystę Laurenta Clergeauda⁶⁸.

Nie tylko osoby duchowne stały się bohaterami prac streetartowych. Kilka z nich zostało poświęconych znanym przedstawicielom świata literatury, nauki i sztuki. Realizacją nawiązującą do pierwszej z trzech wymienionych dziedzin jest grupa portretowych ujęć pięciorga polskich poetów na ścianie korytarza w segmencie humanistycznym Szkoły Podstawowej nr 4 w Sanoku przy ul. Sadowej 12. Arkadiusz Andrejkow w marcu 2018 roku na utrzymanym w odcieniach zieleni tle namalował wizerunki: Adama Mickiewicza (1798–1855), Czesława Miłosza (1911–2004), Cypriana Kamila Norwida (1821–1883), Leopolda Staffa (1878–1957) i Wisławy Szymborskiej (1923–2012)⁶⁹.

Naukę reprezentuje wśród murali w południowo-wschodniej Polsce związany z Mielcem we wczesnym dzieciństwie i w latach szkolnych botanik prof. Władysław Szafer (1886–1970). Został on namalowany w tym mieście pierwotnie na długiej ścianie garaży przy deptaku na Smoczce, przy ul. Szafera (we wrześniu 2015 roku), a następnie w innym, segmentowym rozplanowaniu na ścianach sąsiednich garaży przy tej samej ulicy (w maju 2016 roku). Autor obydwu prac, Wojciech Rokosz, wykonał je we współpracy z członkami Stowarzyszenia „Odrodzony Mielec” i Mielecką Spółdzielnią Mieszkaniową. Obecny wizerunek jest uzupełniony zarysem biografii naniesionym na ścianę jako tekst⁷⁰.

⁶⁷ B. Niemiec, jg, *Niezwykłe graffiti w Starym Sączu*, 19.11.2014, [online] <http://www.radiokrakow.pl/wiadomosci/nowy-sacz/niezwykłe-graffitti-w-starym-saczu/> [dostęp: 11.04.2018].

⁶⁸ MIGA, *Mural Abbe Pierre'a na Domu Brata Alberta*, 11.10.2015, [online] <https://sadcjanin.info/wiadomo%C5%9Bci/mural-abbe-pierr%E2%80%99-na-domu-brata-alberta> [dostęp: 11.04.2018].

⁶⁹ K. Kuchaj, *Oryginalne graffiti w sanockiej podstawówce*, 25.03.2018, [online] <http://rzeszow.tvp.pl/36531639/oryginalne-graffiti-w-sanockiej-podstawowce> [dostęp: 11.04.2018].

⁷⁰ m, *Profesor Władysław Szafer upamiętniony. Powstał mural portretujący botanika*, 26.07.2016 r., [online] <http://www.hej.mielec.pl/miasto2/aktualnosci/art7062,profesor->

Ojciec polskiego bluesa Tadeusz Nalepa (1943–2007) – urodzony w Zgłobniu w podrzeszowskiej gminie Boguchwała, absolwent szkoły muzycznej w Rzeszowie, twórca zespołu blues rockowego „Breakout” – we wrześniu 2016 roku został uwieczniony na ścianie garażu przy ul. Jagiellońskiej 24 w stolicy Podkarpacia, przy budynku Estrady Rzeszowskiej, która zainicjowała pomysł. Wykonania podjął się znany sanocki muralista Arkadiusz Andriekow, który przedstawił kompozytora, instrumentalistę i wokalistę z zarysem charakterystycznej dla niego gitary, fragmentem klawiatury pianina i nutami⁷¹.

Drzwi sąsiedniego garażu na tej samej parceli zostały nieco wcześniej, na przełomie maja i czerwca 2016 roku, ozdobione przez tego samego artystę wizerunkiem Edwarda Janusza (1850–1914) – ck. nadwornego fotografa, prowadzącego od 1886 roku atelier w Rzeszowie, współzałożyciela gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. Dzieło sanockiego streetartowca powstało podczas V Festiwalu Przestrzeni Miejskiej w mieście nad Wisłokiem jako odwzorowanie autoportretowego zdjęcia mistrza obiektywu na tle zarysowanej symbolicznie przeszłony fotograficznej w postaci nasuwających się na siebie metalowych listków⁷².

Inspirujące i unikatowe rozwiązanie, obrazujące anonimowe postacie ludzkie, wcielił w czyn Arkadiusz Andriekow, pracując od kwietnia do listopada 2017 roku nad projektem „Cichy memoriał” finansowanym ze stypendium Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W ramach przed-

wladyslaw-szafer-upamietniony-powstal-mural-portretujacy-botanika.html [dostęp: 11.04.2018]; *Mural upamiętniający słynnego polskiego botanika powstał z inicjatywy Wojciecha Rokosza*, 27.09.2015, [online] http://tmzm.mielec.pl/archiwum/kult/1509_25_mural_wladyslawa-szafera.htm [dostęp: 11.04.2018]; *Profesor Władysław Szafer na nowo zawita na mieleckich murach*, [online] <https://wcj24.pl/prof-wladyslaw-szafer-na-nowo-zawita-na-mieleckich-murach/#more-13785> [dostęp: 11.04.2018].

⁷¹ J. Kwiatkowski, *Tadeusz Nalepa prawie gotowy. Nowy mural w Rzeszowie*, 14.09.2016, [online] http://www.biznesistyl.pl/kultura/oblicza-kultury/4756_tadeusz-nalepa-prawie-gotowy.-nowy-mural-w-rzeszowie.html [dostęp: 11.04.2018]; [M. Mach] *mam, Nalepa na garażu. Nowy mural w Rzeszowie*, 13.09.2016 r., [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34975,20687325,nalepa-na-garazu-nowy-mural-w-rzeszowie-zobacz.html> [dostęp: 11.04.2018].

⁷² S. Indycka-Rosół, *Wow! Nie uwierzysz, co powstało na tych garażach w Rzeszowie!*, 1.06.2016, [online] <http://rzeszow.eska.pl/poznaj-miasto/wow-nie-uwierzysz-co-powstalo-na-tych-garazach-w-rzeszowie-galeria/188314> [dostęp: 11.04.2018]; M. Mach, *Edward Janusz na drzwiach garażowych. Nowy mural przy Jagiellońskiej*, 8.06.2016, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34975,20202531,edward-janusz-na-drzwiach-garazowych-nowy-mural-przy-jagiellońskiej.html> [dostęp: 11.04.2018]; J. Pawłowski, *Edward Janusz – rzeszowska ikona fotografii na muralu*, 3.06.2016, [online] <http://www.podkarpackahistoria.pl/2016/06/edward-janusz-rzeszowska-ikona-fotografiki-na-muralu-galeria/> [dostęp: 11.04.2018].

sięwzięcia zrealizował dziewiętnaście prac, określanych niekiedy mianem „drewnali”, na ścianach i drzwiach starych stodół, obór i szop między innymi w: Gbiskach, Gorajcu, Komańczy, Jankowcach, Myczkowcach, Nowej Wsi, Orelcu, Szczawnem, Wolicy Piaskowej, Zaczerniu i Zwierzyniu. Nie upamiętnił wybitnych osobowości, lecz – korzystając ze starych fotografii z rodzinnych albumów – przodków właścicieli zabudowań. Ponadto nie uczynił tego w formie realistycznych portretów, lecz w zarysie. Celem artysty było wykorzystanie i podkreślenie roli zwykłego nośnika pamięci historycznej, jakim pozostają fotografie, nawiązanie do przeszłości, przybliżenie losów przeciętnych ludzi i uhonorowanie ich graficznym „pomnikiem” na deskach wiejskich zabudowań gospodarczych⁷³.

Wnioski

- Tworzenie malatur muralistycznych o odniesieniach do przeszłości stało się wizytówką przestrzeni publicznej w południowo-wschodniej Polsce, szczególnie w miastach, choć nie we wszystkich. Na przykład Mielec, Rzeszów i Sanok mają co najmniej po kilka tego typu obiektów artystycznych, natomiast do wyjątków nie należą miasteczka, w których nie ma żadnych murali. Pojedyncze prace o tematyce historycznej pojawiły się także w miejscowościach o statusie wiejskim⁷⁴.
- Murale cieszą się coraz większą akceptacją społeczności lokalnych, szczególnie gdy obrazują ciekawy pomysł lub są owocem akcji oddolnej. Pomagają tworzyć pozytywny wizerunek konkretnego miejsca, odwołując się do świetlanej lub bohaterskiej przeszłości, a przede wszystkim mają w zamiarze spełnić funkcję informacyjną, kommemoratywną i integracyjną. Swoista moda na murale może spowodować, że ulegną one spłyceń i staną się kiedyś przykładem patologii zarówno w odniesieniu do swojej funkcjonalistycznej istoty w sztuce, jak i zwiększenia chaosu w tkance miejskiej. Aktualnie dostrzegalna staje się tendencja do korzystania z murali jako stosunkowo niedrogo, szybkiego, a przy tym efektownego remontu zaniedbanych składników przestrzeni publicznej⁷⁵.

⁷³ [M. Pniewski] mp, *Stare stodoly, szopy i drzwi, czyli przestrzeń do malowania z duszą. Ciekawy projekt Andrejkowa*, 27.04.2017, [online] <http://esanok.pl/2017/stare-stodoly-szopy-i-drzwi-czyli-przestrzen-do-malowania-z-dusza-ciekawy-projekt-andrejkowa-zdjecia-00e2mp.html> [dostęp: 11.04.2018].

⁷⁴ Mury. *Diagnoza dynamiki...*, op. cit., s. 47; M. Tataj, *Murale – polska specjalność*, „Teraz Polska. Magazyn Fundacji Polskiego Godła Promocyjnego” 2014, R. 3, nr 3, s. 53.

⁷⁵ J. R. Kalinowski, op. cit., s. 428; Mury. *Diagnoza dynamiki...*, op. cit., s. 47–48, 53, 61; J. Pałys, op. cit., s. 98–100.

- Tworzenie murali jest najczęściej efektem działań instytucjonalnych, a nawet w przypadku inicjatyw oddolnych bywają one współfinansowane ze środków podmiotów życia publicznego. Zupełnie spontanicznie powstało kilka prac poświęconych tzw. żołnierzom wyklętym, które miały być wyrazem sprzeciwu wobec Polski Ludowej i elit III Rzeczypospolitej. Nie zanotowano wśród murali o tematyce historycznej prac zaangażowanych społecznie powstających nielegalnie i w opozycji do systemu, poruszających problemy ekonomiczne, polityczne, religijne czy ideologiczne z pozycji „buntu” wobec establishmentu i prowokujących do dyskusji. Często są one środkiem „uładzonym”, „ugrzeczniczonym”, realizując funkcję promocyjną i propagandową, natomiast nie mają ambicji wypełniania funkcji kontrolnej i perswazyjnej. Stają się narzędziami wsparcia wizerunku wspólnot samorządowych. Prawdopodobnie z tego powodu nie poruszają jako nośnik pamięci historycznej tematów kontrowersyjnych z perspektywy ośrodków decyzyjnych⁷⁶.
- Wiąże się to z praktyką, wedle której urzędnicy samorządowi odpowiedzialni za legalne zagospodarowanie przestrzeni publicznej podejmują decyzje, konsultując się z przedstawicielami środowiska artystycznego. Sporo malatur powstało w wyniku ogłaszanych oficjalnie otwartych konkursów ofert⁷⁷.
- Muralistyka w południowo-wschodniej Polsce w obszarze kultury historycznej na ogół dotyka tematów poważnych, pomnikowych, traktuje je często dogmatycznie i raczej nie wypełnia funkcji rozrywkowej w znaczeniu bawienia widzów. W ocenie nieprzychylnych odbiorców ulega ona nierzadko tendencji do bycia powszechną w taki sposób, iż zatracza właściwe przesłanie, redukując się do roli estetyzującej. Niektórzy twórcy i krytycy sztuki uznają wprost, że zjawisko to staje się swoistą chorobą przestrzeni publicznej, zwaną obrazowo „muralozą”. Szczególnie niebezpieczne może się okazać „produkowanie” murali jubileuszowych czy tworzonych z innych „okazji”, przedstawiających historię w wersji pop i de-

⁷⁶ D. Chylińska, G. Kosmala, op. cit., s. 23; M. Duchowski, E. A. Sekuła, *Zamiast wstępu*, [w:] *Street art. Między wolnością...*, op. cit., s. 9; M. Krajewski, *Street art. i władze(a) miasta*, [w:] *Street art. Między wolnością...*, op. cit., s. 22–23, 26–27; M. Książek, *Z ukłonem w stronę Banksy'ego. Komercyjny i społeczny wymiar muralu*, 5.10.2014, [online] <http://marketerplus.pl/teksty/artykuly/z-uklonem-w-strone-banksyego-komercyjny-spoeczny-wymiar-muralu/> [dostęp: 11.04.2018]; *Mury. Diagnoza dynamiki...*, op. cit., s. 60–62; J. Pałys, op. cit., s. 98–101, 110, 192, 214; J. R. Kalinowski, op. cit., s. 422, 428.

⁷⁷ D. Chylińska, G. Kosmala, op. cit., s. 28; H. Freino, *Miejsca w przestrzeni miejskiej*, „Przeźrenie i Forma” 2009, nr 12, s. 299; M. Krajewski, op. cit., s. 27–29; *Mury. Diagnoza dynamiki...*, op. cit., s. 48, 81, 85; *Odpusty i murale...*, op. cit.

precjonujących zarówno ją samą, jak i walory estetyczne. Może to także przyczyniać się do ich niezbyt wnikliwego odbioru przez środki przekazu i widzów⁷⁸.

- Poziom tych prac jest zróżnicowany. Niemalą ich część stanowią malatury artystów – samouków lub absolwentów szkół o profilu plastycznym, głównie z obszaru południowo-wschodniej Polski (Arkadiusza Andrejkowa, Mariusza Brodowskiego, Seweryna Chwały, Wojciecha Rokosza). Autorzy mogą być niekiedy narażeni na uwikłanie w odgórne działania, tworzenie pod presją narzuconego tematu, rezygnację z niezależności. Generalnie muszą się liczyć ze swoją nie zawsze mocną pozycją w tworzeniu murali. W przestrzeni publicznej znalazły się także malowidła, których nie da się określić mianem dzieł sztuki współczesnej i którym nie sposób przyznać funkcji estetyzującej. Dotyczy to zwłaszcza obrazów wykonanych w ramach akcji amatorskich, na przykład przez kibiców sportowych w Nowym Sączu, Przeworsku i Rzeszowie czy przez młodzież uczestniczącą w programie edukacyjnym w Ustrzykach Dolnych⁷⁹.
- Niektóre prace o tematyce historycznej są manifestacją i nośnikiem światopoglądów nie zawsze powszechnie akceptowalnych. Przykładem tego zjawiska w południowo-wschodniej Polsce może być kilka murali wykonanych przez środowiska określające się mianem „patriotów”, reprezentujące poglądy nacjonalistyczne lub nawet szowinistyczne, posługujące się instrumentalnie ideałami patriotycznymi. Definitywnym zachowaniem proporcji wydaje się w tym względzie określenie patriotyzmu jako *wysokiej wartości moralnej, bo uczucie przywiązania do własnego kraju nie idzie w parze z nienawiścią czy wrogością do innych*, a ponadto jako *przestrzeni mieszczącej w sobie szacunek i sympatię wobec patriotyzmu innych. W przeciwieństwie do nacjonalizmu, który jest przejawem małej wiary*

⁷⁸ (br), *Murale popularną formą upamiętnienia ważnych wydarzeń historycznych*, 4.07.2015, [online] <http://warszawa.onet.pl/murale-popularna-forma-upamietniania-waznych-wydarzen-historycznych/t832lk> [dostęp: 11.04.2018]; M. Książek, op. cit.; J. Marcinkowska, *Muraloza. Klęska urodzaju*, „Przegląd” 2016, R. 18, nr 38 (872), s. 50; J. Pałys, op. cit., s. 101; *Mury. Diagnoza dynamiki...*, op. cit., s. 49–50, 60–62; M. Stelmach, *Grzechy muraloży: często obrazy nie budzą żadnych refleksji, tylko mają sprawić, żeby było „ładnie”*, 29.11.2015, [online] <http://wyborcza.pl/1,75410,19249476,grzechy-muralozy-czesto-obrazy-nie-budza-zadnych-refleksji.html> [dostęp: 11.04.2018].

⁷⁹ A. Jowska, *Sztuka przestrzeni miasta, czyli wielkopolska moda na murale*, 20.09.2015, [online] <http://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/sztuka-w-przestrzeni-miasta-czyli-wielkopolska-moda-na-murale> [dostęp: 11.04.2018] oraz <http://www.pap.pl/z-zycia-pap/news,406192,sztuka-w-przestrzeni-miasta-czyli-wielkopolska-moda-na-murale.html> [dostęp: 11.04.2018]; *Mury. Diagnoza dynamiki...*, op. cit., s. 46, 50.

w możliwości własnego narodu, patriotyzm nie jest konfliktogenny. Wręcz przeciwnie, towarzyszy mu często, choć nie zawsze, poczucie solidarności z ruchami patriotycznymi innych narodowości. Murale wzbudzające kontrowersje ze względu na zastosowany przez inicjatorów efekt aureoli znajdują się między innymi w Nowym Sączu, Przeworsku i Rzeszowie⁸⁰.

- Prace muralistyczne niekiedy mogą stać się przedmiotem sporu ze względu na poruszaną problematykę. Powielanie konkretnego wzoru lub kalki tematycznej w przestrzeni publicznej, zwłaszcza miejskiej, może bowiem skutkować efektem odwrotnym od zamierzonego i spowodować głosy sprzeciwu wobec wykorzystywania sztuki w celach niewłaściwych. Dość częste sięganie po tematykę kultuwującą bohaterów konspiracji antyhitlerowskiej i antyradzieckiej w południowo-wschodniej Polsce przez część odbiorców bywa odbierane jako nadmierne epatowanie martyrologią narodową i wywołuje protest, w którym anonimowo używane są epitety w rodzaju: „Socrealizm drugiej dekady XXI wieku”, „Nowy wspaniały nurt: kicz patriotyczny” lub „Wkoło tylko murale, malunki, sprejunki. Jak nie Husaria to Przekłęci, Pilecki, Raginis, Fieldorf, Polska Walcząca aż do porzygu! Wiesz, że kota też można zagłaskać na śmierć?”. Prawdopodobnie przypadek zdewastowania muralu z Janem Pawłem II w Nowym Sączu był owocem chuligaństwa, a nie akcji sprzeciwu wobec papieża⁸¹.

⁸⁰ D. Chylińska, G. Kosmala, op. cit., s. 22; E. Jankowska, *Pileczką w Żołnierzy Wyklętych? Na Szczęśliwicach powstał nielegalny mural*, 8.09.2015, [online] <http://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/1,141635,18731839,pileczka-w-zolnierzy-wyklętych-na-szczęśliwicach-powstał-nielegalny.html> [dostęp: 11.04.2018]; A. Jowska, op. cit.; A. Kulczycka, M. Kobiałka, op. cit.; *Patriotyzm i nacjonalizm. Ku jakiej tożsamości kulturowej?*, red. J. Nikitorowicz, Kraków 2013, s. 39–40; J. Tazbir, *Przemiany polskiego patriotyzmu*, „Nauka” 2004, R. 11, nr 1, s. 47–48, 53; R. Wnuk, op. cit.

⁸¹ M. Książek, op. cit.; *Mural w Sanoku autorstwa ArtGarage. Imponujące, prawda?*, 21.05.2017, [online] <http://demotywatory.pl/4771162/Mural-w-Sanoku-autorstwa-ArtGarage-Imponujace-prawda> [dostęp: 11.04.2018]; *Napis „morderca” na muralu Żołnierzy Wyklętych w Gdańsku*, 15.04.2017, [online] www.dziennikbałtycki.pl/wiadomosci/gdansk/a/napis-morderca-na-muralu-zolnierzy-wyklętych-w-gdansk-zdjecia.11991470/ [dostęp: 11.04.2018]. Jednym z przykładów dynamicznego sporu wokół muralu stała się nieudana próba zastąpienia antysystemowego i antykomercyjnego dzieła włoskiej gwiazdy street artu o pseudonimie BLU projektem artystycznym Jakuba Woynarowskiego na zachodniej ścianie zabytkowej Kamienicy pod Żagłowcem przy ul. Siennej 45 w Warszawie w związku z jubileuszem 250-lecia teatru publicznego w Polsce. Ostatecznie okolicznościowy mural polskiego artysty został zrealizowany na szczycie ściany budynku przy ul. Gdańskiej 68 w Bydgoszczy. Zob. M. Leszczyńska, *Wielkie oko spojrz na Bydgoszcz. Mural w centrum zachwyci*, 18.09.2015, [online] <http://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/1,137285,18846455,wielkie-ok-spojrz-na-bydgoszcz-mural-w-centrum-zachwyci.html> [dostęp: 11.04.2018]; A. Sural, *Jak Warszawa obroniła mural Blu*, 29.07.2015, [online] <http://culture.pl/pl/artykul/jak-warszawa-obronila-mural-blu> [dostęp: 11.04.2018].

- Skorzystanie z form sztuki ulicy, a zwłaszcza z medium murali, w krzewieniu kultury historycznej ma szczególny sens zwłaszcza wtedy, gdy docelową grupą odbiorców są przedstawiciele młodego pokolenia oraz inne osoby otwarte na eksperymenty twórcze, nowatorstwo i odchodzenie od schematów⁸².

Murale w południowo-wschodniej Polsce, prezentując tematykę historyczną, bazują zasadniczo na dwóch rodzajach motywacji. Jedną z nich jest chęć posłużenia się nośnikiem pamięci historycznej w celach promocyjnych walorów konkretnego miejsca. Na przykład poprzez wykorzystanie i „sportretowanie” elementów z przeszłości, ukazanych jako dziedzictwo kulturowe miejscowości czy jej okolicy, pomysłodawcy malowidła liczą na promowanie swojej małej ojczyzny, dzięki czemu staje się ona rozpoznawalna i kojarzona z konkretnym odniesieniem do przeszłości. Drugi rodzaj motywacji obliczony jest na podobny efekt, jednak podejmuje się go z założenia, aby ukazać postacie lub zdarzenia historyczne z konkretnego miejsca jako wartość samą w sobie i zapewnić im naścienny „pomnik”. Jest to z jednej strony nowoczesna i atrakcyjniejsza forma przekazu i edukacji patriotycznej niż nudna dla osób młodych historia „podręcznikowa”, z drugiej zaś strony odwołuje się ona nie tylko do walorów edukacyjnych, ale też integrujących społeczność lokalną. Nawiązuje do malarstwa historycznego i przyczynia się do budowania dumy i tożsamości narodowej. Wydaje się, że przynajmniej niektórzy pomysłodawcy i twórcy murali w południowo-wschodniej Polsce pragnęli upamiętnić wartościowe postacie, obiekty bądź wydarzenia właśnie z takich powodów, przyczyniając się do krzewienia dumy z dziejowej spuścizny konkretnego mikroregionu czy większego terenu⁸³.

⁸² M. Książek, op. cit.

⁸³ A. Dąbrowska, *Na murach malowane*, 3.12.2016, [online] <http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/21212?t=Na-murach-malowane> [dostęp: 11.04.2018]; D. Rybacki, *Rafał Roskowiński: Mural naprawia błędy szkolnictwa*, 9.05.2016, [online] <http://blog.surgepolonia.pl/2016/05/rafal-roskowinski-mural-naprawia-bledy-szkolnictwa-wywiad/> [dostęp: 11.04.2018].

WALL(PAINTING) AS THE GATE TO THE PAST –
 MURALS AS A MEDIUM OF CULTURAL HISTORY ILLUSTRATED
 BY THE EXAMPLE OF SELECTED ART WORKS IN SOUTH-EASTERN POLAND

ABSTRACT

In the public space, a wall can be occupied as a medium of cultural history. The article is a brief overview of the historical issues illustrated by the example of the murals that can be seen in south-eastern Poland. The art works serve as a presentation of historical threads in a serious, dignified manner. The murals were painted legally, with the cooperation of public bodies, and were aimed, by the initiators and the authors, to inform, integrate, as well as to memorise the history of Poland.

KEYWORDS

street art, mural, medium of cultural history, public history, south-eastern Poland

BIBLIOGRAFIA

1. Antos J., *Przed „batalią z płótnem”*, „Artium Questiones” 2002, t. 13.
2. Banasiak J., *Street art. – ruch zapoznany*, [w:] *Street art. Między wolnością a anarchią*, red. M. Duchowski, E. A. Sekuła, Warszawa 2011.
3. Bauman Z., *Społeczeństwo w stanie oblężenia*, Warszawa 2006.
4. Borzyszkowska-Szewczyk M., *Kilka refleksji o dynamice i porządku dyskursu pamięcioznawczego*, „Studia Kulturoznawcze” 2017, nr 1 (11).
5. Chylińska D., Kosmala G., *Humanizacja i dehumanizacja przestrzeni miejskiej na przykładzie współczesnego Wrocławia*, „Czasopismo Techniczne” 2011, R. 108, z. 5-A (16).
6. [ciah-ciah], *Manual wandal. Rzecz o technikach street artu*, [w:] *Sztuka mojej ulicy. Społeczny wymiar street artu*, red. K. Kamińska, Wrocław 2014.
7. Cicha K., *Komunikacja wizualna – humanistyczne oblicze informatyki?*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2017, nr 317.
8. Ciesielska M., *Komunikacja wizualna w działaniu*, [w:] *Komunikacje w rozmowie 2*, red. M. Wszółek, Wrocław 2013.
9. Cudny A., *Żonglerka pojęciem, czyli refleksja nad przestrzenią publiczną w świetle rozwoju kapitału społecznego*, „Kultura Popularna” 2012, R. 9, nr 4 (34).
10. Czekaj K., Zawartka-Czekaj M., *Problemy społeczne, mapy badawcze, planowanie społeczne – perspektywa „smart city”*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2015, nr 243.
11. Duchowski M., Sekuła E. A., *Zamiast wstępu*, [w:] *Street art. Między wolnością a anarchią*, red. M. Duchowski, E. A. Sekuła, Warszawa 2011.
12. Dziadzia B., *Kiedy sztuka wytwarza kapitał. Zaangażowanie i sztuka w przestrzeni publicznej*, [w:] *Sztuka w przestrzeni publicznej. Artystyczne wymiary wytwarzania kapitału społecznego i kulturowego*, red. B. Dziadzia, B. Głyda-Żydek, S. Piskorek-Oczko, Bielsko-Biała–Cieszyn 2015.
13. Dziubińska-Michalewicz M., *Nierówności społeczne: zróżnicowanie płac, dostęp do edukacji, uczestnictwo w kulturze*, [w:] *Dawne i nowe problemy społeczne. Szkice do obrazu społeczeństwa polskiego u progu XXI stulecia*, red. A. Kojder, Warszawa 2002.

14. Fołta M., *Street art a estetyka miejskich przestrzeni publicznych*, „Przestrzeń Społeczna” 2014, R. 4, nr 2 (8).
15. Freino H., *Miejsca w przestrzeni miejskiej*, „Przestrzeń i Forma” 2009, nr 12.
16. Frysztacki K., *Socjologia problemów społecznych*, Warszawa 2009.
17. Golka M., *Pamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa 2009.
18. Griswold W., *Socjologia kultury. Kultury i społeczeństwa w zmieniającym się świecie*, Warszawa 2013.
19. Halbwachs M., *Społeczne ramy pamięci*, Warszawa 2008.
20. Jankowska M., *Media pamięci. Tekst kulturowy i jego transpozycje*, „Studia Kulturoznawcze” 2017, nr 1 (11).
21. Judzińska N., *Mur jako granica symboliczna. Funkcje przekształceń semantycznych we wspomnieniach o getcie warszawskim – próba refleksji*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2017, nr 10.
22. Juško E., Małozieć M., *Historia pułku*, [w:] *Wielka księga kawalerii polskiej 1918–1939*, t. 35: *5 Pułk Strzelców Konnych*, red. P. Rozdźestwieński, Warszawa 2013.
23. Kaganiec-Kamińska A., *Procesy formowania narodów i tożsamości narodowej w Ameryce Łacińskiej*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa” 2016, nr 48.
24. Kalinowski J. R., *Murale i graffiti w przestrzeni publicznej Płocka*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” 2015, t. 7.
25. Kasztelan M., *Fenomen pamięci zbiorowej*, „In Gremium” 2012, t. 6.
26. Kawka M., *Komunikowanie wizualne a nauka o mediach – współczesność i perspektywy*, „Media i Społeczeństwo” 2015, nr 5.
27. Kobielus S., *Mur*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 13, red. E. Gigilewicz et al., Lublin 2009.
28. Kojder A., *Przestępczość i korupcja*, [w:] *Dawne i nowe problemy społeczne. Szkice do obrazu społeczeństwa polskiego u progu XXI stulecia*, red. A. Kojder, Warszawa 2002.
29. Krajewski M., *Street art i władze(a) miasta*, [w:] *Street art. Między wolnością a anarchią*, red. M. Duchowski, E. A. Sekuła, Warszawa 2011.
30. *Krakowski szlak street artu*, opr. R. Wysokiński, A. Łakoma, Kraków 2014.
31. Kula M., *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002.
32. Kula M., *Wobec świadectw przeszłości*, [w:] M. Kula, *O co chodzi w historii?*, Warszawa 2008.
33. Łepkowski T., *Historia Meksyku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986.
34. Łosiewicz M., *Rola obrazu w komunikacji społecznej*, [w:] *Komunikacja wizualna w przestrzeni społecznej*, red. A. Obrębska, Łódź 2009.
35. Łysiak T., *Wilk i orzeł*, [w:] *Powrót Niezłomnych*, dodatek specjalny na Narodowy Dzień Pamięci Żołnierzy Wyklętych do numeru „W Sieci Historii” z 29 lutego–6 marca 2016 r.
36. Maczek S., *Od podwoły do czołga. Wspomnienia wojenne 1918–1945*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
37. Malczewska-Pawelec D., Pawelec T., *Rewolucja w pamięci historycznej. Porównawcze studia nad praktykami manipulacji zbiorową pamięcią Polaków w czasach stalinowskich*, Kraków 2011.
38. Malicki K., *Wirtualne wspólnoty pamięci. Przestrzeń i pamięć zbiorowa w przestrzeni Internetu*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2011, z. 22.

39. Marcinkowska J., *Muraloza. Kłęska urodzaju*, „Przegląd” 2016, R. 18, nr 38 (872).
40. Markiewicz M., *Ikonoграфия jako wyraz myśli religijnej, ujętej w ramy architektury Kościoła starochrześcijańskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1939, R. 7, nr 2.
41. Miazek J., *Otwarcie Drzwi Świętych w Roku Jubileuszowym*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2000, nr 13.
42. Mury. *Diagnoza dynamiki środowiska twórców malarstwa monumentalnego. Raport z badań*, red. A. Litorowicz, Warszawa 2016.
43. Napiórkowski M., *„Jak społeczeństwa pamiętają” Paula Connerton na tle współczesnych badań nad pamięcią zbiorową*, [w:] P. Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają*, Warszawa 2012.
44. Nora P., *Między pamięcią i historią. Les lieux de mémoire*, [w:] Tytuł roboczy: *Archiwum*, t. 2, red. A. Leśniak, M. Ziółkowska, Łódź 2009.
45. Ogonowska A., *Kultura, komunikacja i kompetencja wizualna w kontekście wybranych zagadnień współczesnej humanistyki*, [w:] *Komunikologia. Teoria i praktyka komunikacji*, red. E. Kulczycki, M. Wendland, Poznań 2012.
46. Pabjan B., *Pamięć zbiorowa mieszkańców miasta. Studium o badaniach pamięci zbiorowej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica” 2015, nr 54.
47. *Patriotyzm i nacjonalizm. Ku jakiej tożsamości kulturowej?*, red. J. Nikitorowicz, Kraków 2013.
48. Poczyk M., *O wędrówce tendencji w malarstwie z Europy do Nowego Świata, czyli Meksyk surrealistyczny*, „Ameryka Łacińska” 2015, nr 1 (87).
49. Pomian K., *Nauka wobec pamięci*, Lublin 2006.
50. Praczyk M., *Mury Ceuty i Melilli. Od wykluczenia do autoseparacji*, „Przestrzeni Teorii” 2015, nr 24.
51. Proch M., *Wrocławska minigaleria murali*, „Architectus” 2016, R. 20, nr 4 (48).
52. Rajewski A., *Rozważania na temat Assmanowskiej teorii pamięci*, „Rocznik Antropologii Historii” 2013, R. 3, nr 1 (4).
53. Rysz-Kowalczyk B., *Teoria kwestii i problemów społecznych*, [w:] *Polityka społeczna*, red. G. Firlit-Fesnak, M. Szyłko-Skoczny, Warszawa 2007.
54. Saryusz-Wolska M., *Historia i pamięć – między antykiem a nowoczesnością*, „Kultura Współczesna” 2008, nr 3.
55. Saryusz-Wolska M., *Wprowadzenie*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009.
56. Starzyński J., *[Ruch artystyczny...]*, [w:] *Wystawa sztuki meksykańskiej. Malarstwo współczesne. Grafika XVI–XX w. Luty – marzec 1955*, Warszawa [1955].
57. Stasiak A., *Mural i jego rola w przestrzeni zurbanizowanej*, „Integracja Sztuki i Techniki w Architekturze i Urbanistyce” 2016, t. 4/2.
58. Stępień B., *Łódzkie murale. Niedoceniona sztuka użytkowa PRL-u*, Łódź 2010.
59. Sysło T. J., *W dzisiejszych czasach do ludzi docierają tylko obrazki*, [w:] *Sztuka mojej ulicy. Społeczny wymiar street artu*, red. K. Kamińska, Wrocław 2014.
60. Szpociński A., *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, [w:] *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, t. 1, red. A. Szpociński, P. T. Kwiatkowski, Warszawa 2006.
61. Szpociński A., *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4 (112).
62. Szpociński A., *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, „Sensus Historiae” 2014, t. 17, nr 4, s. 17–26.
63. Szpociński A., *Pamięć zbiorowa a mass media*, „Kultura Współczesna” 1999, nr 4.

64. Szpunar M., *Kultura obrazu a ikonosfera Internetu*, „Studia Medioznawcze” 2008, R. 9, nr 3 (34).
65. Sztumski J., *Problem społeczny*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, Warszawa 2005.
66. Tataj M., *Murale – polska specjalność*, „Teraz Polska. Magazyn Fundacji Polskiego Godła Promocyjnego” 2014, R. 3, nr 3.
67. Tazbir J., *Przemiany polskiego patriotyzmu*, „Nauka” 2004, R. 11, nr 1.
68. Толоконникова К., *Архиперейская пристань и набережная*, „Православные Монастыри. Путешествие по святым местам” 2009, бр. 12.
69. Witek P., *Metodologiczne problemy historii wizualnej*, „Res Historica” 2007, nr 37.
70. Wojdon J., *Public history, czyli historia w przestrzeni publicznej*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2015, R. 15, t. 3 (34).

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

1. *Ale mural!*, 16.10.2017, [online] <http://www.ur.edu.pl/uniwersytet/aktualnosci/28080,ale-mural.html> [dostęp: 11.04.2018].
2. *Artystyczne murale z Sanoka*, 1.02.2016, [online] rzeszow.tvp.pl/23842297/artystyczne-murale-z-sanoka [dostęp: 11.04.2018].
3. ask, *W Ustrzykach powstał 30-merowy mural*, 19.06.2015, [online] http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34962,18163166,W_Ustrzykach_powstal_30_metrowy_mural_ZDJECIA_html [dostęp: 11.04.2018].
4. *Bieszczadzkie dreźny rowerowe. Murale na dreźnach*, 2.08.2015, [online] https://www.youtube.com/watch?v=0n_Eeg-o_RQ [dostęp: 11.04.2018].
5. [Bobrek J.] JB, *Sądecka lekcja historii. Roman Stramka ma swój mural na Gorzkowie*, 11.11.2014, [online] <http://archiwum.sadeczanin.info/wiadomosci,5/sadecka-lekcja-historii-roman-stramka-ma-swoj-mural-na-gorzkwowie,65937> [dostęp: 11.04.2018].
6. (br), *Murale popularną formą upamiętnienia ważnych wydarzeń historycznych*, 4.07.2015, [online] <http://warszawa.onet.pl/murale-popularna-forma-upamietniania-waznych-wydarzen-historycznych/t832lk> [dostęp: 11.04.2018].
7. Buczkowska K., *W Jarosławiu powstanie mural z Żołnierzami Wyklętymi?*, 11.11.2017, [online] <http://dziejesienapodkarpaciu.pl/jaroslawiu-powstanie-mural-zolnierzami-wyklętymi/> [dostęp: 11.04.2018].
8. Burek S., *Powstanie niezwykły mural*, 26.04.2016, [online] <http://www.korso.pl/wiadomosci/62,powstanie-niezwykly-mural> [dostęp: 11.04.2018].
9. [Chmura B.] bc, *W mieście powstał pierwszy patriotyczny mural*, 3.08.2016, [online] <https://www.zycie.pl/informacje/arttykul/9545,w-miescie-powstal-pierwszy-patriotyczny-mural> [dostęp: 11.04.2018].
10. Dąbrowska A., *Na murach malowane*, 3.12.2016, [online] <http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/21212?t=Na-murach-malowane> [dostęp: 11.04.2018].
11. [Delmanowicz D.] del, *Mural z fajką, dzwonem i wieżą*, 19.10.2016, [online] <https://www.zycie.pl/informacje/arttykul/10742,mural-z-fajka-dzwonem-wieza> [dostęp: 11.04.2018].
12. *Efektowne graffiti na garażach przy ul. Langiewicza w Sanoku*, 26.03.2014, [online] <http://esanok.pl/2014/efektowne-graffiti-na-garazach-przy-ul-langiewicza-w-sanoku-zdjecia-ts007.html> [dostęp: 11.04.2018].

13. *Efektowny mural prawie gotowy*, 27.05.2016, [online] <http://esanok.pl/2016/efektowny-mural-prawie-gotowy-dzisiaj-ostatni-dzien-prac-zdjecia.html> [dostęp: 11.04.2018].
14. [Fortuna A.] af, *Na ścianie kamienicy na ul. Mickiewicza powstał mural*, 18.10.2016, [online] <https://www.portalprzemyski.pl/na-ścianie-kamienicy-na-ul-mickiewicza-powstal-mural/> [dostęp: 11.04.2018].
15. Gajda H., *Koronkowy mural zachwycił świat*, 20.07.2017, [online] <http://www.gazetakrakowska.pl/wiadomosci/nowy-sacz/gorlice/a/koronkowy-mural-zachwycil-swiat,12286970/> [dostęp: 11.04.2018].
16. Galek P., *Powstaje wielki mural mieleckich patriotów*, 31.10.2017, [online] <http://supernowosci24.pl/powstaje-wielki-mural-mieleckich-patriotow/> [dostęp: 11.04.2018].
17. Gorczyca A., *Patriotyczny mural w Jarosławiu. Będzie na nim „Łupaszka”?*, 6.11.2017, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/7,34962,22608542,patriotyczny-mural-w-jaroslawiu-bedzie-na-nim-lupaszka.html> [dostęp: 11.04.2018].
18. Gryn K., *Eugeniusz Kwiatkowski na muralu w Stalowej Woli*, 2.08.2017, [online], <http://sztafeta.pl/eugeniusz-kwiatkowski-muralu-stalowej-woli/> [dostęp: 11.04.2018].
19. gz, *Historia Mielca nabiera barw. Wznowiono prace przy muralu!*, 8.03.2017, [online] <http://www.e-mielec24.pl/2017/03/08/historia-mielca-nabiera-barw-wznowiono-prace-przy-muralu/> [dostęp: 11.04.2018].
20. Hadała K., *„Dromader się zażółcił”. Lotnicze malowania z historią w tle*, 5.07.2016, [online] <http://aviation24.pl/index.php/artykuly/321-dromader-sie-zazolcil-lotnicze-malowania-z-historia-w-tle> [dostęp: 11.04.2018].
21. *Historyczny mural ozdobił ścianę Miejskiej Biblioteki Publicznej w Gorlicach*, 2.08.2017, [online] <http://www.mbggorlice.info/new/art,790,historyczny-mural-ozdobil-sciane-miejskiej-biblioteki-publicznej-w-gorlicach> [dostęp: 11.04.2018].
22. Indycka-Rosół S., *Cichy memoriał: Na Podkarpaciu powstaje nietypowy projekt autorstwa Arkadiusza Andrejkowa*, 27.07.2017, [online] <http://rzeszow.eska.pl/poznaj-miasto/cichy-memorial-na-podkarpaciu-powstaje-nietypowy-projekt-autorstwa-arkadiusza-andrejkowa-galeria/520793> [dostęp: 11.04.2018].
23. Indycka-Rosół S., *Nowy mural w Sanoku już prawie gotowy*, 1.05.2016, [online] <http://rzeszow.eska.pl/poznaj-miasto/nowy-mural-w-sanoku-juz-prawie-gotowy-galeria/178060> [dostęp: 11.04.2018].
24. Indycka-Rosół S., *Wow! Nie uwierzysz, co powstało na tych garażach w Rzeszowie!*, 1.06.2016, [online] <http://rzeszow.eska.pl/poznaj-miasto/wow-nie-uwierzysz-co-powstalo-na-tych-garazach-w-rzeszowie-galeria/188314> [dostęp: 11.04.2018].
25. Jamróży A., *Z czego słynie Sanok? Zobacz na muralu*, 20.12.2016, [online] <http://bieszczady.land/z-zego-slynie-sanok-zobacz-na-muralu/> [dostęp: 11.04.2018].
26. Jaroń D., *„Cichy memoriał”, czyli minipomniki na ścianach stodoły*, 23.01.2018, [online] <https://menway.interia.pl/meskie-tematy/news-cichy-memorial-czyli-minipomniki-na-ścianach-stodoly,nld,2512044> [dostęp: 11.04.2018].
27. jg, *Ogrodzenie zostało wyburzone, mural z Dywizjonem 303 przepadł*, 25.01.2018, [online] <http://rzeszow-news.pl/ogrodzenie-zostalo-wyburzone-mural-dywizjonem-303-przepadl/> [dostęp: 11.04.2018].
28. Jan Freisler, 15.12.2015, [online] <http://kwm-nowysacz.blogspot.com/2014/12/jan-freisler-in-honor-of-hero.html> [dostęp: 11.04.2018].

29. Jan Paweł II prawie gotowy. W sobotę kolejna akcja sanockich grafficiarzy, 22.10.2013, [online] <http://esanok.pl/2013/jan-pawel-ii-prawie-gotowy-w-sobote-kolejna-akcja-sanockich-grafficiarzy-mp002.html> [dostęp: 11.04.2018].
30. Jankowska E., *Pileczką w Żołnierzy Wyklętych? Na Szczęśliwicach powstał nielegalny mural*, 8.09.2015, [online] <http://metrowarszawa.gazeta.pl/metrowarszawa/1,141635,18731839,pileczka-w-zolnierzy-wykletych-na-szczesliwicach-powstal-nielegalny.html> [dostęp: 11.04.2018].
31. Jaworski K., *Chcą w centrum Jarosławia muralu z Łupaszką, Inką i Pileckim*, 4.11.2017, [online] <http://www.nowiny24.pl/wiadomosci/jaroslaw/a/chca-w-centrum-jaroslawia-muralu-z-lupaszka-inka-i-pileckim,12635708/> [dostęp: 11.04.2018].
32. Jowska A., *Sztuka przestrzeni miasta, czyli wielkopolska moda na murale*, 20.09.2015, [online] <http://dzieje.pl/kultura-i-sztuka/sztuka-w-przestrzeni-miasta-czyli-wielkopolska-moda-na-murale> [dostęp: 11.04.2018] oraz <http://www.pap.pl/z-zycia-pap/news,406192,sztuka-w-przestrzeni-miasta-czyli-wielkopolska-moda-na-murale.html> [dostęp: 11.04.2018].
33. Jurszo R., *„Żołnierzy wyklętych” wymyślono w 1993*, 1.03.2017, [online] <https://oko.press/zolnierzy-wykletych-wymyslono-1993-r-oko-press-przedstawia-historie-politycznego-mitu/> [dostęp: 11.04.2018].
34. [Kamieńska I.] ik, *Nowy Sącz: graffiti dedykowane błogostawionemu*, 5.05.2011, [online] <http://nowysacz.naszemiasto.pl/artukul/nowy-sacz-graffiti-dedykowane-blogostawionemu,891829,art,t,id,tm.html> [dostęp: 11.04.2018].
35. *Kanonizacja Jana Pawła II*, 25.04.2014, [online] <http://kwm-nowysacz.blogspot.com/2014/04/kanonizacja-jana-pawa-ii.html> [dostęp: 11.04.2018].
36. Kapica K., *Na kamienicy w Rzeszowie powstanie mural*, 4.02.2015, [online] <http://rzeszow.naszemiasto.pl/artukul/na-kamienicy-w-rzeszowie-powstanie-mural,3267575,art,t,id,tm.html> [dostęp: 11.04.2018].
37. Kazana P., *Patriotyczne graffiti kibiców. Czy też wzbudza kontrowersje?*, 4.12.2013, [online] <http://archiwum.sadeczanin.info/wiadomosci,5/patriotyczne-graffiti-kibicow-czy-tez-wzbudza-kontrowersje,53859#.VGGtyme42DU> [dostęp: 11.04.2018].
38. Kazana P., *100 lat temu urodził się Roman Stramka*, 12.07.2016, [online] <http://twojsacz.pl/100-temu-urodzil-sie-roman-stramka/> [dostęp: 11.04.2018].
39. Kazanecka K., *Na wielkiej ścianie bloku w Tarnobrzegu namalują wyklętego majora*, 20.08.2017, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/7,34962,22248660,na-wielkiej-scianie-bloku-w-tarnobrzegu-namaluja-wyklatego-majora.html> [dostęp: 11.04.2018].
40. Kazanecka K., *Namalował Tadeusza Nalepę i Edwarda Janusza. Teraz chce upamiętnić zwykłych ludzi*, 13.07.2017, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/7,34962,22089676,namalowal-tadeusza-nalepe-i-edwarda-janusza-teraz-chce-upamietnic.html> [dostęp: 11.04.2018].
41. Klimek L., *Gorlice. Krystian maluje kolejny już mural. Na ścianie biblioteki*, 28.07.2017, [online] <http://www.gazetakrakowska.pl/wiadomosci/nowy-sacz/a/gorlice-krystian-maluje-kolejny-juz-mural-na-scianie-biblioteki,12313231/> [dostęp: 11.04.2018].
42. Kobiałka M., *Lotniczy mural powstał w Rzeszowie*, 31.08.2016, [online] <https://rzeszow.onet.pl/lotniczy-mural-powstal-w-rzeszowie/pbsty6> [dostęp: 11.04.2018].

43. *Kolejny mural mgr. Morsa do obejrzenia w Korzennej*, 3.06.2015, [online] <http://sacz.in/nie-samym-chlebem,22466.html> [dostęp: 11.04.2018].
44. *Kolejny projekt Odrodzonego Mielca. Upamiętnią Żołnierzy Wyklętych*, 30.10.2017, [online] <http://www.hej.mielec.pl/miasto2/aktualnosci/art8767,kolejny-projekt-odrodzonego-mielca-upamietnia-zolnierzy-wykletych.html> [dostęp: 11.04.2018].
45. *Krośnieńskie legendy w komiksie*, 27.09.2017, [online] <https://www.krosnocity.pl/index.php/kultura/item/18902-krosnienskie-legendy-w-komiksie.html> [dostęp: 11.04.2018].
46. Książek M., *Z ukłonem w stronę Banksy'ego. Komercyjny i społeczny wymiar muralu*, 5.10.2014, [online] <http://marketerplus.pl/teksty/artykuly/z-uklonem-w-strone-banksyego-komercyjny-spoeczny-wymiar-muralu/> [dostęp: 11.04.2018].
47. Kuc M., *Rodzinne miasto Szajny*, 17.01.2016, [online] <http://www.rp.pl/Zycie-Rzeszowa-i-Podkarpacia/301179932-Rodzinne-miasto-Szajny.html> [dostęp: 11.04.2018].
48. Kuchaj K., *Oryginalne graffiti w sanockiej podstawówce*, 25.03.2018, [online] <http://rzeszow.tvp.pl/36531639/oryginalne-graffiti-w-sanockiej-podstawowce> [dostęp: 11.04.2018].
49. Kulczycka A., *Nowy mural na ogrodzeniu Pratt&Whitney. Patriotyczny*, 1.11.2015, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34975,19121668,nowy-mural-na-ogrodzeniu-pratt-whitney-patriotyczny-zobacz.html> [dostęp: 11.04.2018].
50. Kulczycka A., Kobiałka M., *Narodowcy kryją się pod płaszczykiem patriotycznego muralu*, 3.11.2015, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34975,19133715,narodowcy-kryja-sie-pod-płaszczkiem-patriotycznego-muralu.html> [dostęp: 11.04.2018].
51. Kwiatkowski J., *Tadeusz Nalepa prawie gotowy. Nowy mural w Rzeszowie*, 14.09.2016, [online] http://www.biznesistyl.pl/kultura/oblicza-kultury/4756_tadeusz-nalepa-prawie-gotowy.-nowy-mural-w-rzeszowie.html [dostęp: 11.04.2018].
52. Leszczyńska M., *Wielkie oko spojrzy na Bydgoszcz. Mural w centrum zachwyci*, 18.09.2015, [online] <http://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/1,137285,18846455,wielkie-oko-spojrzy-na-bydgoszcz-mural-w-centrum-zachwyci.html> [dostęp: 11.04.2018].
53. Lipczak A., *Street art podbija polskie miasta*, 5.09.2015, [online] <http://life.forbes.pl/czy-polskim-miastom-grozi-muraloza-street-art-i-murale-w-polsce,artykuly,197598,1,4.html> [dostęp: 11.04.2018].
54. m, *Profesor Władysław Szafer upamiętniony. Powstał mural portretujący botanika*, 26.07.2016, [online] <http://www.hej.mielec.pl/miasto2/aktualnosci/art7062,profesor-wladyslaw-szafer-upamietniony-powstal-mural-portretujacy-botanika.html> [dostęp: 11.04.2018].
55. md, *Michał Zieliński bohaterem muralu*, 19.11.2017, [online] <http://www.jaroslaw-ska.pl/artykul/14652,Michal-Zielinski-bohaterem-muralu> [dostęp: 11.04.2018].
56. Mach M., *Edward Janusz na drzwiach garażowych. Nowy mural przy Jagiellońskiej*, 8.06.2016, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34975,20202531,edward-janusz-na-drzwiach-garazowych-nowy-mural-przy-jagiellońskiej.html> [dostęp: 11.04.2018].
57. [Mach M.] mam, *Nalepa na garażu. Nowy mural w Rzeszowie*, 13.09.2016, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34975,20687325,nalepa-na-garazu-nowy-mural-w-rzeszowie-zobacz.html> [dostęp: 11.04.2018].

58. Mach M., *Niemiec zaprojektował piękny Rzeszów*, 20.08.2012, [online] http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34962,12324186,Niemiec_zaprojektowal_piekny_Rzeszow_Zagadka_nr_1.html [dostęp: 11.04.2018].
59. Mach M., *Nowy mural w Rzeszowie. „Łoś” już na ścianie*, 29.08.2016, [online] <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34962,20616962,nowy-mural-w-rzeszowie-los-juz-na-scianie.html> [dostęp: 11.04.2018].
60. Maciejczak Z., *Murale jako nośniki pamięci w przestrzeni miejskiej. Studium przypadku warszawskiego osiedla Muranów*, [online] <http://www.otwarta.org/wp-content/uploads/2016/06/Esej-ZM.pdf> [dostęp: 11.04.2018].
61. MIGA, *Mural Abbe Pierre’a na Domu Brata Alberta*, 11.10.2015, [online] <https://sadcjanin.info/wiadomo%C5%9Bci/mural-abbe-pierr%E2%80%99-na-domu-brata-alberta> [dostęp: 11.04.2018].
62. *Mozaika podkarpackiej kultury – mural w Gorajcu*, 10.06.2016, [online] <http://www.mapakultury.pl/art,pl,mapa-kultury,131193.html> [dostęp: 11.04.2018].
63. *Mural Kargula i Pawlaka*, [online] <http://fakty.interia.pl/galerie/kraj/zdjecie,iId,1582877,iAId,127550> [dostęp: 11.04.2018].
64. *Mural na 600. rocznicę lokacji Gorlic!*, 25.07.2017, [online] <http://www.gorlice.pl/pl/225/2156/mural-na-6-rocznice-lokacji-gorlic-.html> [dostęp: 11.04.2018].
65. *Mural przy ulicy Węgierskiej*, 28.06.2016, [online] <http://www.gorlice.pl/pl/225/601/pierwszy-mural-w-gorlicach.html> [dostęp: 11.04.2018].
66. *Mural upamiętniający słynnego polskiego botanika powstał z inicjatywy Wojciecha Rokosza*, 27.09.2015, [online] http://tmzm.mielec.pl/archiwum/kult/1509_25_mural_wladyslawa-szafera.htm [dostęp: 11.04.2018].
67. *Mural w Chutorze*, 1.02.2017, [online] <http://chutor.gorajec.info/2017/02/mural-w-chutorze/> [dostęp: 11.04.2018].
68. *Mural w pełnej okazałości*, 15.07.2016, [online] <http://www.gorlice.pl/pl/225/662/mural-w-pelnej-okazalosci.html> [dostęp: 11.04.2018].
69. *Mural w Sanoku autorstwa ArtGarage. Imponujące, prawda?*, 21.05.2017, [online] <http://demotywatory.pl/4771162/Mural-w-Sanoku-autorstwa-ArtGarage-Imponujace-prawda> [dostęp: 11.04.2018].
70. *Mural z łałanami odsłonięto podczas artystycznej biesiady w Bosk[iej] Dolinie*, 29.11.2017, [online] http://www.biznesistyl.pl/kultura/oblicza-kultury/6281_.html [dostęp: 11.04.2018].
71. *Muzeum na kółkach już w Gorlicach*, 22.03.2017, [online] <http://www.gorlice.pl/pl/225/1589/-muzeum-na-kolkach-juz-w-gorlicach%E2%80%9D-.html> [dostęp: 11.04.2018].
72. *Na muralu Eugeniusz Kwiatkowski*, 26.07.2017, [online] <http://stalowemiasto.pl/artykuly/artykuly.php?mode=pokaz&id=42111> [dostęp: 11.04.2018].
73. *Na Smoczce powstał mural upamiętniający braci Działowskich*, [online] <https://wcj24.pl/na-smoczce-powstal-mural-upamietniajacy-braci-dzialowskich/#more-17124> [dostęp: 11.04.2018].
74. *Na terenie II LO powstał mural patriotyczny*, 14.06.2015, [online] <http://czyliwiesz.pl/terenie-ii-lo-powstal-mural-patriotyczny/> [dostęp: 11.04.2018].
75. *Na Wójtostwie można podziwiać mural poświęcony bohaterskim pilotom z Dywizjonu 303*, 28.10.2013, [online] <http://esanok.pl/2013/na-wojtostwie-mozna-podziwiac-mural-poswiecony-bohaterskim-pilotom-z-dywizjonu-303-mp002-50-az-003-50.html> [dostęp: 11.04.2018].

76. *Napis „morderca” na muralu Żołnierzy Wyklętych w Gdańsku*, 15.04.2017, [online] www.dziennikbaltycki.pl/wiadomosci/gdansk/a/napis-morderca-na-muralu-zolnierzy-wykletych-w-gdansk-zdjecia.11991470/ [dostęp: 11.04.2018].
77. Niemiec B., jg, *Niezwykłe graffiti w Starym Sączu*, 19.11.2014, [online] <http://www.radiokrakow.pl/wiadomosci/nowy-sacz/niezwykłe-graffitti-w-starym-saczu/> [dostęp: 11.04.2018].
78. Pałys J., *Sztuka uliczna jako medium komunikacji społecznej w Europie. Analiza materiałów źródłowych z Wielkiej Brytanii, Niemiec i Polski z lat 1970–2012*, Warszawa 2014, (niepublikowana praca doktorska), [online] https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/823/Sztuka%20uliczna%20jako%20medium%20komunikacji%20spo%20C5%82ecznej%20w%20Europie_Praca%20doktorska_Justyna%20Pa%20C5%82ys.pdf?sequence=1 [dostęp: 11.04.2018].
79. *Pamiętamy o naszych bohaterach. Nowy mural w Sanoku*, 12.09.2014, [online] <http://esanok.pl/2014/pamietamy-o-naszyc-bohaterach-nowy-mural-w-sanoku-zdjecia-mm.html> [dostęp: 11.04.2018].
80. pao, *Powstaje sanocki mural. Efekt ma być niespodzianką*, 10.05.2016 r, [online] <http://esanok.pl/2016/powstaje-sanocki-mural-efekt-ma-byc-niespodzianka-00e8po.html> [dostęp: 11.04.2018].
81. *Patriotyczny mural na bloku gotowy*, 11.04.2017, [online] <http://stalowemiasto.pl/artykuly/artykuly.php?mode=pokaz&id=41194> [dostęp: 11.04.2018].
82. Pawłowski J., *Edward Janusz – rzeszowska ikona fotografii na muralu*, 3.06.2016, [online] <http://www.podkarpackahistoria.pl/2016/06/edward-janusz-rzeszowska-ikona-fotografiki-na-muralu-galeria/> [dostęp: 11.04.2018].
83. Pietkiewicz A., *Street art – komunikacja masowego rażenia. Szkic o graffiti, stencilach i strickerach*, „Ikonosfera. Studia z socjologii i antropologii obrazu” 2011, nr 3, [online] http://www.ikonosfera.umk.pl/fileadmin/pliki/Ikonosfera_3_Aleksander_Pietkiewicz_Street_art.pdf [dostęp: 11.04.2018].
84. [Pniewski M.] mp, *Stare stodoły, szopy i drzwi, czyli przestrzeń do malowania z duszą. Ciekawy projekt Andrejkowa*, 27.04.2017, [online] <http://esanok.pl/2017/stare-stodoly-szopy-i-drzwi-czyli-przestrzen-do-malowania-z-dusza-ciekawy-projekt-andrejkowa-zdjecia-00e2mp.html> [dostęp: 11.04.2018].
85. *Pozegnaliśmy „Muzeum na kółkach”*, 27.03.2017, [online] <http://www.gorlice.pl/pl/225/1609/pozegnalismy-muzeum-na-kolkach-.html> [dostęp: 11.04.2018].
86. *Profesor Władysław Szafer na nowo zawita na mieleckich murach*, [online] <https://wcj24.pl/prof-wladyslaw-szafer-na-nowo-zawita-na-mieleckich-murach/#more-13785> [dostęp: 11.04.2018].
87. *Przy II Liceum Ogólnokształcącym powstaje historyczny mural*, 10.06.2015, [online] <http://www.hej.mielec.pl/po-godzinach/life/art1388,przy-ii-liceum-ogolnoksztalcacym-powstaje-historyczny-mural.html>, [dostęp: 11.04.2018].
88. Rokosz M., *Bracia Działowscy – pionierzy lotnictwa w Mielcu*, [online] http://www.mplusa.eu/#lotniczy_mural [dostęp: 11.04.2018].
89. Ruchniewicz K., *Obecność historii w przestrzeni miejskiej*, 26.06.2016, [online] [krzy sztofruchniewicz.eu/obecność-historii-w-przestrzeni-miejskiej](http://sztofruchniewicz.eu/obecność-historii-w-przestrzeni-miejskiej) [dostęp: 11.04.2018].
90. Rybacki D., *Rafał Roskowiński: Mural naprawia błędy szkolnictwa*, 9.05.2016, [online] <http://blog.surgepolonia.pl/2016/05/rafal-roskowinski-mural-naprawia-bledy-szkolnictwa-wywiad/> [dostęp: 11.04.2018].

91. rys, *Ułani z Dębicy na muralu przy Rzeszowskiej – już od poniedziałku*, 14.10.2016, [online] <http://www.debica24.eu/wiadomosci/132,ulani-z-debicy-na-muralu-przy-rzeszowskiej-juz-od-> [dostęp: 11.04.2018].
92. Stelmach M., *Grzechy muraloży: często obrazy nie budzą żadnych refleksji, tylko mają sprawić, żeby było „ładnie”*, 29.11.2015, [online] <http://wyborcza.pl/1,75410,19249476,grzechy-muralozy-czesto-obrazy-nie-budza-zadnych-refleksji.html> [dostęp: 11.04.2018].
93. *Strać głowę dla Biecza: muralowy biecki „witacz” już gotowy*, 17.11.2015, [online] <http://terazgorlice.pl/2015/11/17/strac-glowe-dla-biecza-muralowy-biecki-witacz-juz-gotowy/> [dostęp: 11.04.2018].
94. Sural A., *Jak Warszawa obroniła mural Blu*, 29.07.2015, [online] <http://culture.pl/pl/arttykul/jak-warszawa-obronila-mural-blu> [dostęp: 11.04.2018].
95. Śmierciak S., *Nowy Sącz; mural zdobi kamienicę u zbiegu ulic Jagiellońskiej i Narutowicza*, 14.08.2013, [online] <http://nowysacz.naszemiasto.pl/arttykul/nowy-sacz-mural-zdobi-kamienice-u-zbiegu-ulic,1964698,gal,t,id,tm.html> [dostęp: 11.04.2018].
96. [Śmierciak S.] sś, *Nowy Sącz: Wojtek z Rytra i Nikifor na graffiti*, 24.08.2010, [online] <http://nowysacz.naszemiasto.pl/arttykul/nowy-sacz-wojtek-z-rytra-i-nikifor-na-graffiti,545596,art,t,id,tm.html> [dostęp: 11.04.2018].
97. Śnieżka, *Inauguracja muralu historycznego w Dębicy*, 18.10.2016, [online] http://www.chemiabudowlana.info/wiadomosci,art,10404,,inauguracja_muralu_historycznego_w_debicy [dostęp: 11.04.2018].
98. UM Biecz, *Wynik konkursu na projekt muralu*, 26.08.2015, [online] http://biecz.pl/asp/pl_start.asp?menu=7&dzialy=7,%20199&typ=13&akcja=artykul&artykul=4029 [dostęp: 11.04.2018].
99. Warmuz K., *W obronie dobra wspólnego, „Widok. Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej” 2017, nr 17*, [online] <http://pismowidok.org/index.php/one/article/viewFile/442/962> [dostęp: 11.04.2018].
100. *Wiedemann*, 24.02.2007, [online] <http://borowik.blox.pl/html/1310721,262146,169.html?10> [dostęp: 11.04.2018].
101. Wnuk R., *Wokół mitu „żołnierzy wyklętych”*, [online] <http://przegladpolityczny.pl/2016/10/08/wokol-mitu-zolnierzy-wykletych-rafal-wnuk/> [dostęp: 11.04.2018].
102. Wojtkowiak W., *Mural Zapory na bloku w Tarnobrzegu. Odsłonięcie we wrześniu*, 17.08.2017, [online] <http://rta24.eu/mural-zapory-na-bloku-w-tarnobrzegu-odsloniecie-we-wrzesniu/> [dostęp: 11.04.2018].
103. Wrocławska P., *Odpusty i murale. Rozmowa ze Zbiokiem [Sławomirem Czajkowskim]*, 2.11.2013, [online] <http://www.dwutygodnik.com/arttykul/4878-odpusty-i-murale.html> [dostęp: 11.04.2018].
104. Zając E., *Karpackość w wersji graffiti*, 26.08.2010, [online] <http://www.dziennik-polski24.pl/arttykul/2827482,karpackosc-w-wersji-graffiti,id,t.html> [dostęp: 11.04.2018].
105. Zboch A., *Dębica: Pierwszy mural w mieście z historią w tle*, 17.10.2016, [online] <http://rdn.pl/?p=93071> [dostęp: 11.04.2018].

